

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**OTAĞDAN BAŞKENTE TÜRK DEVLET MERKEZLERİ
(Hun-Göktürk-Hazar ve Uygurlar)**

**Hazırlayan
Adem GÜL**

**Danışman
Prof.Dr. Hava SELÇUK**

Yüksek Lisans Tezi

**Kasım-2015
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**OTAĞDAN BAŞKENTE TÜRK DEVLET MERKEZLERİ
(Hun-Göktürk-Hazar ve Uygurlar)
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Adem GÜL**

**Danışman
Prof.Dr. Hava SELÇUK**

**Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi
tarafından 4063 kodlu Proje ile Desteklenmiştir.**

**Kasım-2015
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI

Bu çalışmamdaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adem GÜL

İmza:

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri Adlı Yüksek Lisans Tezi Erciyes Üniversitesi Lisans Üstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan**Adem GÜL****Danışman****Prof Dr.Hava Selçuk****Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı****Prof. Dr.Hasan Ali ŞAHİN**

Prof. Dr. Hava SELÇUK danışmanlığında Adem GÜL tarafından hazırlanan “Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

27.11.2015

JÜRİ:

Danışman: Prof.Dr.Hava SELÇUK

Üye: Yrd.Doç.Dr.Erhan YOSKA

Üye: Yrd.Doç.Dr.Haşim ERDOĞAN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 27/11/2015 tarih ve... 26sayılı kararı ile onaylanmıştır.

27/11/2015
Prof.Dr.Lütfullah CEBECİ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Türklerin devletleşme sürecinden sonra kurdukları hakan şehirlerini tarihi süreç içerisinde bir arada incelemek ve bir sosyal bilimci gözüyle bu şehirlerin ne için baş şehir, hakan şehir olduklarını, o dönemlerde dünyanın diğer bölgelerindeki şehirlerle kıyaslamaları ortaya koyup Türklerin başkentlerini enine boyuna ele almak başlıca gayemiz olacaktır.

Çalışmamızın her bir başlığı ayrı bir tez konusu olmakla birlikte, gerek kaynakların yetersizliği gerekse de tarihte Türklere başkentlik yapmış şehirlere ait tafsilatlı çalışmaların yapılmamış olması bizi bu konuda çalışmaya yönelten faktörlerdendi.

Bu anlamda gerek tez planımızın oluşturulmasında gerekse de çalışmamızın her merhalesinde yol göstererek ve yazmış olduğumuz konuları üşenmeden okuyarak yanlışlarımızı tespit edip düzelter, bizden desteğini esirgemeyen danışman hocam SayınProf.Dr. Hava SELÇUK'a şükranlarımızı sunarız.

Tezimizin başından sonuna kadar desteklerini esirgemeyen, kaynak temini konusunda yardımlarını esirgemeyen İnkılap Tarihi Okutmanı İbrahim BOZBIYIK ve Tarih Öğretmeni Serdar KOZAN'a, tezimi okuyup tashih konusunda yardımcı olan kıymetli arkadaşım Türk Dili Okutmanı Mehmet Akif AYVAZ'a ayrı ayrı teşekkür ederim. Tabii gösterdikleri sabırdan dolayı eşim Hatice GÜL ve oğlum Yavuz Selim GÜL'e de sonsuz teşekkür ederim.

Çalışmamıza Yüksek Lisans Tez Projesi olarak maddi destek veren Erciyes Üniversitesi'ne ve Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine ve bu birimin değerli yönetici ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Adem GÜL

Kayseri, Ekim-2015

OTAĞDAN BAŞKENTE TÜRK DEVLET MERKEZLERİ
(Hun-Göktürk-Hazar ve Uygurlar)
Adem GÜL

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ekim 2015

Danışman: Prof.Dr.Hava SELÇUK

KISA ÖZET

Çağlar boyu hüküm sürmüş büyük devletlere baktığımızda, Türklerin yaşam tarzını belirli bir yere oturtamamak hep sorun olmuştur. Türk tarihi incelemelerinde Türkler'in anayurdu olduğu kadar, yerleşik olup olmadığı da birçok tartışmalara yol açmıştır. Yerleşikler tarafından yapılan Türk Tarih araştırmacılarınca; göçebelik ve Bozkır kültürü bir toplumu alt tabakaya düşüren, o toplumu kalitesiz kılan bir unsur gibi gösterilmekle kalmamış, asırlar boyu Türk Toplumunun göçebe bir yaşam tarzına sahip olduğu inancı süregelmıştır. Bu doğrultuda bazı Türk müelliflerince(ilim adamları) bu görüş desteklenmiş, kimi ilim adamları da bunun yanlışlığının ispatına gayret göstermiştir.

Türkler tarih boyunca birçok devlet kurmuşlardır.Bu devletlere başkentlik yapmış şehirler de, bugünkü Çin sınırlarından Avrupa'nın içlerine kadar Ortadoğu'dan Sibiry'a'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada dağılmıştır. Bu şehirlerin bir kısmı hala ayakta olsa da çoğu başkent günümüz koşullarında eski ihtişamlarını kaybetmişlerdir hatta bazılarının hiçbir izi kalmamıştır.

Türk Tarihi çok geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Erken dönem Türk Tarihi açısından yazılı olarak Orhun abideleri ve farklı Çin kaynakları dışında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Özellikle İslamiyetin kabulünden sonra Türk Tarihi açısından ilim adamlarının da çoğalmasıyla tarihe ışık tutacak kaynak eserlerin çoğaldığı yadsınamaz bir gerçektir. Türk kültürüne ve tarihine yönelik birinci elden kaynak eser olarak bahsettiğimiz Orhun Abideleri konusunda Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri, Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lûgat-it Türk'ü, Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşâ, Evliya Çelebi'nin Evliya Çelebi Seyahatnamesi, El Tanci Muhammed'in İbn-i Battuta Seyahatnamesi konumuzla alakası olan devirlerine ait siyasi, kültürel, sosyal konuları ele alan eserlerdir.Bahsi geçen eserler Türk Tarihini farklı yönleriyle ele alan eserler olsa da özelde sadece Türk Devlet Merkezleri ile ilgili hususi bir eser yoktur.Tezimiz ile ilgili farklı kaynak eserlerin taranması suretiyle Türk Devlet

merkezlerinin tarihi süreçteki durumları ve günümüzdeki pozisyonları ile ilgili karşılaştırma imkânı sağlanacaktır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türklerin şehirleşme süreçleri, Türk şehirlerinin yapısı, özellikleri, ikinci bölümde, coğrafyacıların eserlerinin kısa tahlili ve Türk şehirleri hakkında verdikleri bilgileri, üçüncü bölümde de başkent kavramı ve Büyük Hunlardan Uygurlara kadar ki İslamiyet öncesi Türk devletleri ve başkentleri hakkında bilgilerin toplanması ve aktarımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Tarihi, konar göçer hayat, Türk şehirleri, Türk başkentleri.

TURKISH STATE CENTERS FROM MARQUEE TO CAPITAL

Adem GÜL

Erciyes University Institute of Social Sciences Master Thesis, October 2015

Advisor: Prof. Dr. Hava SELÇUK

ABSTRACT

Looking at the great states that ruled throughout the ages has always been a serious problem of the Turkish lifestyle unable sat a certain place. As well as the homeland of the Turks in the Turkish historical investigation, which has led to many discussions are being built. According to Turkish Historical researchers, nomadic steppe culture and a society that reduces substrate, that society has not only shown as an element that makes quality, centuries-old Turkish belief that with the nomadic lifestyle of the community is ongoing. According to the research made by residents of Turkish history; nomadic steppe culture and a society that reduces substrate, that society has not only shown as an element that makes quality, centuries-old Turkish belief that with the nomadic lifestyle of the community is ongoing.

Turks have established numerous states throughout history. The cities was the capital of the state are also scattered over a wide geographical area extending from Europe to the Middle East Siberia to the interior of the present Chinese border. Though some part of cities is still standing, most have lost their former glory in the capital of present-day conditions, some even leaving no trace.

Turkish history covers a wide period of time. Interms of early Turkish history, except Orkhon monuments in writing and some Chinese sources, we do not have much knowledge. Especially after the adoption of Islam with the proliferation of scholars in terms of Turkish history , reproduce Works that shed light on the sources of history is an undeniable fact. As a subject , we have mentioned Orkhon Inscriptions as a primary sources of Turkish culture and history; Muharrem Ergin's "Orkhon Inscriptions", Kaşgarlı Mahmud's "Divan-ı Lûgat-it Turk", Alâeddin Ata Melik Cüveyni's "Tarih-i Cihangüşâ", Evliya Çelebi's "Evliya Çelebi's Travelogue", El Tanci Muhammed's "İbn-i Battuta Travelogue" will have an ideas about political, cultural and social issues are in the works. Mentioned Works are though to deal with different aspects of Turkish history , there is no special work about Turkish State Central in

particular work. On this dissertation, different source of materials to be scanned about the history of the Turkish State center and also their conditions during historical process, after all we will be able to compare are related to current position.

This study consists of three parts. In the first part, the Turks urbanization, construction of Turkish cities, features; The second part, a short analysis of the work of geographers and they gave information about Turkish cities; In the third chapter, the concept of capital and the Great Hun until the pre-Islamic Uighurs collecting information about the Turkish state and capital, and the transfer is made.

Keywords: Turkish History, Semi nomadic, Turkish cities, Turkish capital cities.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	ii
ONAY:	iii
ÖNSÖZ	iv
KISA ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR.....	xii
TABLolar, RESİMLER, HARİTALAR.....	xiii
GİRİŞ	1

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1.1.2. Başkent Kavramı	8
1.1.3. Ordu/Hakan Şehir Kavramı	8
1.1.4. Hatun Kent	10
1.1.5. Türk Şehir Yapısı	11
1.1.5.1. Türk Şehirlerinin Toprak Yapısı	11
1.1.5.2. Türk Şehirlerinin Ekonomik Yapısı	14
1.1.6. Türk Şehir Ve Başkentlerinin Temel Özellikleri	15
1.1.6.1. Adları	15
1.1.6.2. Fiziki Özellikleri.....	15
1.1.6.3. İdari Durum.....	16

2. İKİNCİ BÖLÜM

2.1.	ORTAÇAĞ KAYNAKLARINDA TÜRKLER VE TÜRK ŞEHİRLERİ	17
2.1.1.	Ebu'l Kasım Ubeydullah b.Hurdâdbih (Ö.886)	17
2.1.2.	Ahmed b.İshâk b.Ca'fer b.Vehb b.Vâzih el-Hanzalî el Ya'kûbî (Ö. 897) .	17
2.1.3.	Ebû Alî Ahmed b.Omar b.Rusteh el-Hemedâni (Ö.913).....	18
2.1.4.	Ebû Abdullâh Ahmed b.Muhammed b.el-Fâkih el Hemedâni (Ö.913).....	18
2.1.5.	Kudâme b.Ca'fer el-Kâtib el-Bâğdadî (Ö.948).....	18
2.1.6.	Ebu'l-Hasan Alî b.el-Huseyn el-Mes'ûdî (Ö.956)	18
2.1.7.	Ebû İshâk İbrahim b.Muhammed el-İstahrî, el-Fârisi (Ö.957)	19
2.1.8.	Mutahhar b.Tâhir el-Makdîsî: (Ö.966)	20
2.1.9.	Ebu'l Kâsım Muhammed b.Havkal (Ö.977).....	20
2.1.10.	Şemseddin Ebû Abdullâh Muhammed b.Ahmet el-Beşşâri el Makdîsî (Ö.985)	20
2.1.11.	Ebu'l-Reyhan Muhammed b.Ahmet el-Bîrûnî (Ö.1051).....	20
2.1.12.	Ebu Sa'id Abdülhayy b.Dahhâk el-Gerdîzî (Ö.1053)	21

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1.	İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİ VE BAŞKENTLERİ	22
3.1.1.1.	Büyük Hun Devleti Başkenti Olarak Ötüken Şehri.....	22
3.1.2.	Avrupa Hun Devleti	30
3.1.2.1.	Avrupa Hunlarının Siyasi Durumu	30
3.1.3.	Göktürk Devleti.....	35
3.1.3.1.	Göktürklerin Siyasi Durumu	35
3.1.3.2.	Göktürk Devlet Merkezi Olarak Ötüken Şehri	37

3.1.4.	Hazar Devleti.....	41
3.1.4.1.	Hazarların Siyasi Durumu.....	41
3.1.4.2.	Hazarların Türk Tarihindeki Ehemmiyeti.....	46
3.1.4.3.	Hazarlarda Sosyal Hayat.....	46
3.1.4.4.	Hazarlarda Şehircilik	47
3.1.4.4.1.	Hazar Devleti Başkenti Olarak Belencer Şehri	48
3.1.4.4.2.	Hazar Devleti Başkenti Olarak Semender Şehri	49
3.1.4.4.3.	Hazar Devleti Başkenti Olarak İtil(Etil) Şehri	51
3.1.5.	Uygur Devleti.....	55
3.1.5.1.	Uygurların Siyasi Durumu	55
3.1.5.2.	Uygurlarda Kültür ve Sanat	58
3.1.5.3.	Uygur Devleti Başkenti Olarak Ordu-Balık, Karabalgasun	60
SONUÇ.....		65
İNDEKS		69
KAYNAKÇA.....		772

KISALTMALAR

A. e. : Aynı eser

A. Ü. : Ankara Üniversitesi

AKDITYK : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

bs. : Baskı

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DTCF : Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi

Ed. Fak. : Edebiyat Fakültesi

Haz. : Hazırlayan

İ. Ü. : İstanbul Üniversitesi

M. Ö. : Milattan Önce

M. S. : Milattan Sonra

s. : Sayfa

Say. : Sayı

TDAY : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

TTK YAY. : Türk Tarih Kurumu Yayınları

v.b. : Ve Benzeri

v.d. : Ve Diğerleri

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

TABLOLAR, RESİMLER, HARİTALAR

Fotoğraf 1 (Ötüken Ormanından, kaynak www.tuva.com).....	12
Fotoğraf 2: Ötüken www.tuva.com	26
Fotoğraf 3 (Günümüz Peşte'sinden bir görünüm, Tuna nehrinin karşı kıyısı Buda Şehridir, kaynak Google earth).....	35
Fotoğraf 4 (Otgon Tenger Dağının uydu fotoğrafı, kaynak, Microsoft Virtual Earth).....	39
Fotoğraf 5 (Etil şehrinin uydudan görünümü)www.wikipedia.org	54
Fotoğraf 6 (Astrahan şehrinin günümüzdeki görüntüsünden, Volga nehrine bağlı kanallardan bir görünüm.) www.googlephotos.com	54
Fotoğraf 7 http://www.turkleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/karabalgasun_yaziti.jpg	58
Fotoğraf 8 www.tarihvemedeniyyet.org	59
Fotoğraf 9 http://www.turkleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/ordu-balik	60
Şekil 1 İslam Öncesi Türk Kent Modelleri (Bu yukarıdaki şeklin altına gelecek)	50
Harita1 http://tarihvemedeniyyet.org/wp-content/uploads/2009/10/2harita-ic-denizler	7
Harita 2 www.wikipedia.org	24
Harita 3 www.wikipedia.org	33
Harita 4. www.tarihvemedeniyyet.org	38
Harita 5 www.tarihvemedeniyyet.org	41

Harita 6	(Hazarlar'ın sınırlarını gösteren El İstahri'nin çizdiği Harita)	43
Harita 7	(VII.yüzyıla ait Hazarların haritası, kaynak tarih haritaları)	45
Harita 8	http://tarihvemedeniye.org/2009/09/haritali-genel-tarih-kronolojisi-2/	51
Harita 9	http://tarihvemedeniye.org/2009/09/haritali-genel-tarih-kronolojisi-2	57

GİRİŞ

Takdir edilecektir ki Türklerin İslamiyetten önceki yaşantıları ile İslamiyetten sonraki bakış açıları, kültürleri değişiklik göstermiştir. Türkler mevzu bahis olduğunda, konar-göçer adı ilim dünyasında tartışmasız kabul edilmiş olup birçok Türk bilgini de bunu desteklemiş; yerleşik yaşamı, şehirciliği, bir yerde oturmayı yalnız ekonomik faaliyetler doğrultusunda değerlendirmişlerdir. Konar-göçer Türk kavramı günümüzde son derece yerleşmiş olup şehircilik neredeyse Selçuklulardan başlatılmıştır bu da -ki bu haddi ile önyargıdır- bilime ters düşmektedir. Türklerin çadır kültüründen gelmiş olması demek onların şehirciliği tanımadığı anlamına gelmez. Zira günümüzde dahi Anadolu'nun birçok yerinde yaylak-kışlak yaşam tarzına rastlamaktayız.

Devletleri ve başkentleri ele alırken öncelikle devletlerin kısaca siyasi tarihine değindikten sonra devletlerin başkentlerini sosyal, kültürel ve ekonomik olarak ele almayı düşündük. Şehirlerin kurulmasında önemli etkenlerden olan coğrafi ve tarihi koşullara değinmekte öncelikli hedeflerimiz arasındadır.

Yaşadıkları zaman dilimi ile coğrafi mekânları açısından ele alındığında, Türk dünyasının yayılış sahası, Asya ve Avrupa'nın büyük bir bölümü ile Afrika'nın kuzey bölümünü kapsadığı görülür. Dünya ölçeğinde, zaman ve mekân ilişkisi kurularak ve siyasi coğrafyanın süzgecinden geçirilerek denilebilir ki; Japon Denizi'nden Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan geniş topraklar, Türk dünyası olarak kabul edilmelidir. Bazı bilim adamları ise Türklerin yerleştiği "Orta Asya" tabirini, Tanrı Dağları'nın güneyindeki Doğu Türkistan'ı, yani Karanlık Dağlar, Altun Dağ ve Altay Dağları arasında kalan bölgeyi, bazılarına göre ise Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Cungarya Stepleri, İrtiş havzası ile Altay Dağları yani Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin bulunduğu Tanrı Dağları ile Aral Gölü arasındaki Batı Türkistan'ı anlatır. Aynı zamanda Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'ı birleştiren, hatta sınırlarını daha da genişleterek kuzeyde kutup yöresi içinde olmak üzere Sibiry'a'yı, Moğolistan güneyde ise Tibet, Nepal ve Afganistan'ı bu bölge içinde gören kaynaklara da rastlanır. Türklerin

ana vatanı olan Asya bozkırları, İran ve Kafkas coğrafyası, Anadolu, Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa ve Ortadoğu toprakları inceleme alanlarımızı oluşturmaktadır. Bu yönüyle de çalışmamızın büyük bir coğrafyayı ilgilendirmesi yönüyle de jeopolitik ve jeostratejik araştırma yapan araştırmacılara da faydası olabileceğini düşünmekteyiz. Medenileşmiş (daha yerleşik) toprakları kapsayan Maverâünnehir bölgesi, çok yaygın olmamakla birlikte geniş bir biçimde Amu Derya ile Sir Derya nehirleri arasındaki alanla sınırlandırılmaktaydı ve bu tabir, Orta Çağ İran-Arap yazarları tarafından "Türkistan" adıyla bilinen, neredeyse tamamen kırsal-göçebe kuzey bozkırlarına zıt olarak sıkça kullanılmaktaydı. Muhtemeldir ki, Arap fetihlerinin hemen öncesinde "Türkistan" tanımı, Türklerin altıncı yüzyıldan beri yerleştikleri İran'ın kuzeyinde yer alan hem yerleşik hem de kırlık alanlar için kullanılmıştı. Coğrafi şartlara bağlı olarak yaşayan kavimlerden orman bölgelerinde oturanlar, daha çok doğal kaynak diyebileceğimiz avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla ihtiyaçlarını karşılıyor ve dolayısıyla hayat tarzları da bu yönde şekilleniyordu. Yine bu bölgede yaşayan başka toplumlar, bozkır kavramı içinde kalmışlar ve hayvancılıkla iç içe yaşamışlardır. Bu gruba giren insanlar sürülerini otlatabilmek için kendi sınırları dışına çıkmak mecburiyetinde kalmışlar ve sürekli hareket hâlinde olmuşlardır. Dolayısıyla, bunların yaşayışları ve ihtiyaçları da ormandakilerden farklı olmuştur.

Türkün ana-ata yurdu meselesinde geniş bir mekân (coğrafya) gerekmektedir. Ancak bu belirleme sırasında bazı yerler kesinlikle göz önüne alınmalıdır. Âdeta bu iki yer Türk'ün ana yurdunu bilmekte nirengi gibi yer alacaktır. Bunlardan ilki Issık göl, ikincisi ise Altay Dağlarıdır. Bu iki asıl mekânın hemen yanında Aral Denizi, Tanrı Dağları ile Ötüken Boyları da bulunmalıdır. Türk, âdeta kendisiyle özdeş gibi olan "at"ı erken devirlerde bilip onu çok iyi kullanabilmesi sayesinde, başka milletlere göre çok daha geniş sahalarda hayatını sürdürmüştür, Hunlardan başlayıp ilk Müslüman Türk devletlerine kadar olan devletlerin şehir ve başkent özelinde incelenmesi geniş bir mekân ve tarihi süreci ilgilendirmektedir.

Tarihin derinliklerinden itibaren Türkistan denilen sahada Maverâünnehir'den başlayarak Çin'in Kansu bölgesine kadar şehir devletçikleri mevcut olmuş ve bunların tarihi gelişimi kaynaklarda söz konusu edilmiştir. Fakat şehirlerin durumu dönemlere göre farklılıklar göstermektedir. Çünkü bu devletçiklerin bağımsız oldukları dönem çok azdır. Çoğunlukla Orta Asya'nın kuzeyindeki Türk kökenli imparatorluklara(Hun,

Akhun, Gök-Türk, Uygur, Karahanlı) bağlandıkları görülmekle beraber, bazen Çin'e tabi oldukları da görülmektedir. Söz konusu şehirlerin ipek yolu üzerinde bulunmaları farklı kültürlerin buralara taşınmasına sebep olmuştur diyebiliriz. Özellikle Hindistan , Budizm, batıdan Maniheizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık, nihayet İslamiyet gibi dinlerin yayılma alanları hâline geldikten sonra kültürel anlamda bu şehirler her dine göre çeşitlilik kazanmışlardır. Türklerin ilk ana yurdunun Orta Asya'da bulunduğu ve dünyanın öteki yerlerine buradan yayılmış oldukları eskiden beri bilinmektedir. Ancak araştırmacıların eksikliği ve yetersizliği yüzünden ilk ana yurdun yeri uzun süre kesin olarak tespit edilememiştir. XX. yüzyıl içinde arkeolojik buluntular, yazılı belgeler, destanlar, diller ve kültürler üzerinde yapılan yeni araştırmalarla ilk ana yurdun yeri hakkında birçok delil ortaya konmuştur. Fakat bu yer için arkeologlar, tarihçiler, antropologlar, dilciler ve kültür tarihçileri hep ayrı ayrı yerler göstermişlerdir. Bunlardan hangisinin daha isabetli ve doğru bir görüş olduğu meselesine gelince, yazılı belgelerin bilgilerini diğer belgelerin bilgileriyle destekleyen tarihçilerin görüşünün bilim dünyasında daha ağır bastığı görülmektedir. Buna göre, Türklerin ilk anayurdu, Altay ve Sayan dağları çevresi ile bu dağların kuzey batı bölgeleridir. Fakat diller üzerinde yapılan mukayeseli çalışmalarla Türk anayurdunun bu bölgelerle sınırlı kalmadığı Türklerin buradan doğuya, batıya ve güneye doğru gittikçe yayıldıkları anlaşılmaktadır.

Türklerin batıya doğru yayılmalarında Orta Asya'nın coğrafyası âdeta yön ve yol gösterici bir rol oynamıştır: Türk anayurdundan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı dağlarının birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan bir düzlükle karşılaşmışlardır.

Türklerde başkent deyince tabii ki Ötüken en başta akla gelen şehirdir. Günümüzde tarihçiler ve coğrafyacılar Ötüken adı ve gerçekten böyle bir şehrin var olup olmadığı hususunda bir fikir birliğine varamasalarda Ötüken'in yeri, önemi ve tarihi süreçteki yapılanması ve bu günkü durumu çıkış noktamızı oluşturmaktadır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK ŞEHİRİ

Şehirler, tarih boyu insanoğlunun ideallerini daha büyük bir dünya içinde kurma çabasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle de onu oluşturan toplumların kültürlerinden medeniyetlerinden önemli izler taşırlar.

Türk'ün ilk tanımında, onun yerleşik olmayıp göçebe (bir kısım kaynakların diliyle sahranişin) oluşu bir temel özellik olarak gösterilmektedir. Gerçekten de yaygın kanaate göre Türkler göçebe bir kavimdir. Onların göçebe özellikleri sebebiyle, hayatlarında ve tarihlerinde yaptıkları göçlerle dünya yüzünde etkin olmuşlardır. Hatta W. Barthold'a göre Türk, bir yere yerleşirse, Türk olmaktan çıkarmış(Baykara, 2002, s.411). Konar-göçer bir yaşam tarzına sahip Türklerin şehirler kurarak daimi bir yerleşim tarzına geçmeleri tabiidir ki uzun bir zaman almıştır (Selçuk, 2014, s.39). Bulundukları bölge, çevresindeki komşu ülkeler, iklim koşulları ve yaşam şartları bu süreci etkilemiştir (Selçuk, 2014, s.39). İnsanların yaşadığı coğrafyadan etkilenmeleri de kaçınılmazdır. İklim ve bitki örtüsü gibi özelliklerin ırkların şekillenmesinde bile tesirli olduğunu bilim insanları farklı çalışmalarla ortaya koymaktadırlar (Gömeç, 2012,s.24).

Türklerin çadır kültüründen gelmiş olması demek onların şehirciliği tanımadığı anlamına gelmez. Günümüzde dahi Anadolu'nun birçok yerinde yaylak-kışlak yaşam tarzına rastlamaktayız. Türklerde şehirliliğin yanında göçebeliliğin uzun sürmesini sağlayan çeşitli etkenler arasında, bilinçli şekilde göçebeliliği devam ettirme çabalarının da yeri vardır. Örneğin; Vezir Tonyukuk “Biz Çinlilerin yüzde biri kadarız. Şehir kurup oturursak orada düşman bizi yok eder. Hâlbuki eski hayatımızı devam ettirirsek zayıf olunca çekilir, güçlü olunca ilerleriz.” demektedir(Sümer, 1993, s.7). Esasen tarih sahnesine çıktığı andan itibaren genellikle hayvancılıkla geçinen, hayvanlarıyla birlikte sürekli hareket hâlinde bulunan, devamlı yurt değiştiren ve yeni yeni topraklara yayılan, seferi bir milletin yerleşik hayata geçmesini, şehirler kurmasını beklemek anlamsızdır.

Türk kültüründe yerleşik yaşama ilişkin ilk kayıtlar; Hun hakani Tsü-k'ü Meng-Sün tarafından MÖ IV. yüzyılda “Chou-yüan Şehri” ya da “Hun kaynağı” olarak tanımlanan Hun-Çin ŞehriHata! **Yer işareti tanımlanmamış.** siyasal-askeri sınır bölgesindeki

Kan-Su Devleti vadisinde dini-siyasal-yönetmel merkez/başkent olarak kurulan Ku-T'sang Devleti Başkenti Olarak Belencer Şehri, Ejder kenti ile Orhun Devleti Başkenti Olarak Semender Şehri yöresi ve Altay Dağları'na uzanan askeri yol üzerinde konumlanmış Hun hakanı Teoman Devleti Başkenti Olarak İtil (Etil) Şehri atfedilen T'ouman Ch'eng kalesinin varlığına ilişkindir(Özcan, 2005, s.252).

Türklerde şehircilik faaliyetlerinin mevcudiyeti hakkında Doğu Bilimcilerin ve Türk müelliflerinin söyledikleri göze çarpar. Nitekim Oğuzlar ile ilgili çalışmaları ile adından sıkça söz ettiren Faruk Sümer; (1993:önsöz) Eski Türklerde Şehircilik adlı eserinde Türklerin en eski yurdu olan Moğolistan'da şehir kurma şerefine Uygurlara ait olduğunu belirtmiştir. Uygur Devleti ile başlatıp Hsiung-nuları veya Köktürk Kağanlığını bile dâhil etmediği şehircilik kavramını ancak onların halefi olan Türkişler ile devam ettirmiştir. Bunu da Türk tarihinin başlangıcından aşağı yukarı bin yıl sonra şehir kurmaya başladıklarını yazarak anlatmaya başlamıştır. Yine aynı yerde yazar, şehirlerde oturmak ve şehir kurmak fikrinin Türk toplumunun yüksek idareci zümresinden çıktığını ve onlar tarafından uygulamaya konulduğunu dile getirirken Türkleri asimile edebilecek kadar kalabalık bir Çin milletine Çin Seddi'ni yaptıracak kadar büyük korku salan, Onluk Sistemi getiren Metehan'ın askeri ve siyasi dehasını göz ardı etmekle kalmamış, Bilge Kagan'ı da yüksek idareci zümredeki kişilerin dışında tutmuştur(Karahan, 2002, s.427).

Oysa kesinlikle bilinmektedir ki, gerek arkeolojik kazılardan ve yüzey araştırmalarından gerekse tarihî kaynaklardan Türklerin oturdukları iskân yerleri de vardır. Bunlar en azından iki bin seneden beri varlıklarını devam ettirmektedir(Baykara, 2002, s.412). Bunlar arasında, kısmen Oğuz Yabgularının kışlık merkezi olan Yengi-kent başta gelmektedir. X-XI. yüzyılların bu yerleşme yeri, Türklerin bir kısmının göçebe, daha doğru bir deyişle yarı göçebe olduklarını açıkça gösterir. Böyle olunca, Türkler belirli sahalarda yaylak ve kışlak olarak da bulunmakta idiler(Baykara, 2002, s.412). Bu sebeple de Türklerin şehir kurmalarına ait bilgiler M.S.8.yy'dan daha geriye gitmiyor(Sümer, 1994, s.2).

Hem Köktürk ve Uygur dönemi bengu taşlarında, hem de diğer eski Türk dili yadigârlarında bazen "balık (balgat / balgas / balgasun)", bazen "kent (çent / kant / kan / ken)", bazen "ulus", bazen de "il" kavram işaretiyle karşılanan ve geniş alanlar üzerine son derece sistemli bir şekilde inşa edilmiş olan Türk şehirleri, yerleşik Türk kültür ve

medeniyetine tanıklık etmekte ve eski Türk yaşıyış ve inanışından derin izler taşımaktadır(Alyılmaz,2002, s.303).

İlk Türk devleti Hunlar Döneminde etrafı surla çevrili bazı yerleşim yerlerinden bahsedilmekle birlikte, Türklerde şehir yaşamının başlangıcına ait bir takım arkeolojik, işaret ve örneklerin Göktürklerden itibaren görülmeye başlandığı söylenebilir(Can, 2002, s.259). Göktürk Devri Türk göçebeleri belirli yayla ve kışlaklar arasında göç ediyorlardı. Bir yenilgi sonunda vatanlarından sürülmezler ise bu yayla ve kışlaklardan ayrılmamakta idiler.

Göktürk Devrinde surlu yerleşim birimleri daha çok hükümdara, maiyetine ve askere mahsus idi. Bazı yerleşimler ise ticaret yolları üzerinde Soğdlar tarafından kurulmuş güvenlik ve ikmal merkezlerinden ibaretti. Bunların yanında tarım havzalarında ortaya çıkan feodal yaşamın beylerine ait çiftlikler üzerinde kurulmuş şatovari yerleşim üniteleri de önemli bir yerleşim grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Halkın büyük çoğunluğu çadır altında ve surlar dışında yaşıyor ve ancak savaş hâlinde surlar içine sığınıyorlardı(Sümer, 1994, s.20).

Çinli rahip, seyyah Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde Çin'in Kansu eyaletinden Hindistan'ı ziyaret etmek üzere yola çıkan ve 629 yılında Doğu Türkistan'a gelen Hsüan Tsang, buradaki şehirler (bugünkü Kumul, Koço / Kara Hoca, Karaşar, Kuça, Aksu) hakkında bilgi verir, Hsüan Tsang, daha sonra (630 yılında) önce Isıg Gölün batısında Suyab şehrine sonra da Talas'a, Taşkent'e, Semerkant'a ve Buhara'ya uğrar. Hsüan Tsang, seyahatnamesinde bu şehirlerin oldukça geniş araziler üzerine kurulu olduklarını ve şehir beyleri, reisleri tarafından idare edildiklerini kaydeder(Alyılmaz,2002, s.304).

Tarihte Türklerin doğuda ve batıda yoğun olarak yaşadıkları, uğruna savaş verdikleri (Moğol istilasına kadar da birçoğu devrinin en işlek merkezlerinden olan) bazı şehirler şunlardır:Beş Balık, Togu Balık, Bavıl Balık, Bay Balık, Ordu Balık (Kaşgar, Kaş Balık, Ka-Şa, Sulek / Sule), Kuz Balık (Gu Balık, Kuz Ordu, Kuz Uluş, Ordu Kent, Balagasun), Can Balık, Çakuk Balık, Yengi Balık, Barçınlğ Kent, Man Kent, Öz Kent (Öz Çent, Fergana), Taş Kent (Çaç, Şaş, Terken), Tün Kent, Semiz Kent (Semerkant), Süt Kent, Yar Kent, Yegen Kent, Temir Kapıg (Temir Kapı, Demirkapı), Turfan, Bukarak (Buhara), Sugnak (Sıgnak), Karnak, Barçuk, Karaçuk, Kazvin, Kinküt, Koçungar Başı (Koçgar Başı, Koç Başı), Kuça, Argu (Argu), Aşnas, Sayram (İsbicab), Savran, Talas (Taraz, Kumi Talas, Uluğ Talas), Suyab, Cend, Yafinç, Yafgu, Almalğ,

Altun Kır, Altındag, Altun Tepe, Çuy Tepe, Turtkul Tepe, Çardarı, Bayırkum, Baltı, Barsgan, Barhan, İşkan, Kençek Sengir, Yesi,

Harita 1 <http://tarihvedenediyet.org/wp-content/uploads/2009/10/2harita-ic-denizler>

1.1.1. Türk Şehirlerinin Genel Yapısı

İslam öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusu irdelenirse, Hakan/orduğ geleneği ve Budist felsefesindeki kozmik inanışlar boyutunda *temür kazug* adı verilen dünyanın merkezinde bulunduğu inanılan dağı temsil eden suni tepeler üzerinde kurulan Hakan sarayı ya da ordugâhı merkez olmak üzere dik açılı yol sistemi ve kare plân esasına göre örgütlendiği söylenebilir (Özcan, 2005, s.255).

Bu noktadan yola çıkarak, İslamiyet'ten Önceki Orta Asya Türk şehirlerinin mekânsal oluşumunu biçimlendiren faktörlerin “orduğ” adı verilen askeri geleneği ile Budist anlayıştaki inanışlarla bağlantısı olduğu sonucuna varılabilir.

Eski Türk şehirleri kuruluş yapıları ele alındığında kimi araştırmacılarca Roma Dönemi Castrum Romanum yerleşme düzenine benzetilmekte fakat aslen mekansal unsurlarının her birinin Budist anlayıştaki imgelerin ürünü olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu konuda Uygur döneminde Türk kentlerinde veya tarımsal üretim merkezleri

niteliğindeki köylerde, yerleşim yerlerinin ortasında şimdiki anlayışta şehir meydanlarının ortasında şehrin/köyün direği adı verilen bir direk dikildiğine ve belli zamanlarda kurbanlar adandığına ilişkin kayıtlar, temür, kazug geleneğinin, Türk kentlerindeki önemini göstermesi bakımından önemlidir. (Özcan, 2005, s.255)

1.1.2. Başkent Kavramı

Başkent, bir devletin yönetim merkezi olan şehir. Bir ülkedeki hükûmet merkezidir. Bazı uygulamalarda, başkent hükümdarın sürekli ikamet ettiği şehri temsil eder.(<https://tr.wikipedia.org/wiki/Demokrasi>) Türk Devletlerinde de başlangıçta Orduğ, daha sonraları hakan şehir, çok sonraları da başkent olarak kullanılan yerleşimler genelde hükümdarın, devlet büyüklerinin, ordunun, ekonominin, ticaretin, sanayinin merkezi konumunda olan, çoğunlukla kale gibi korunaklı, doğal şartların uygun olduğu bölgelerde, sarp, yüksek dağların üzerinde bulunan, devletin idare edildiği yerlerdir.

Devlet erkânının yer aldığı bu şehirler tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar, bu özellikleri dolayısıyla da ticari açıdan zengin, nüfus olarak ülkedeki diğer yerleşimlere göre kalabalık yerler olmuştur.

Başkentler en eski dönemlerden beridir, ulaşım ağının genelde merkezini teşkil eden, güvenlik kaygısıyla genelde devletin merkezine yakın, özelde ise deniz, göl gibi coğrafi unsurlarla bütünleşmiş mekânlarda kurulmuştur.

1.1.3. Ordu/Hakan Şehir Kavramı

Türklerde "Ordu": melik, hakan yerleşimidir, yani imamet (devlet idaresi) yeridir. Kasaba kelimesi de bugün kullandığımız anlamda küçük şehir demek ise de, aynı zamanda melik kasrına ve şehrine verilen ad olmaktan ötürü, memleketin başkentine işaret ederdi. Aslen "orduğ" veya "ordu", hükümdarın çadırının veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibaret idi ve kapladığı alan pek büyük olmazdı. Fakat bazen "ordu" başka bir "balığ"ın, yani müstahkem şehrin içinde bina ediliyor veya "ordu"nun etrafına yeni bir "balık" kuruluyordu. Bu takdirde, "Ordu-balık" ve "Ordu-kent" tabirleri, içinde "ordu"nun teşkil ettiği, ikinci bir iç kale bulunan şehir demek oluyordu(Esin, 1979, s.135). Türklerde çadır, otağ devlet teşekkülü açısından önemli bir merkezdir. Otağ, devletin merkezi olan saray çadırı, karargâh merkezi, savaşların idare edildiği makamdır(Sümer, 2002, s.41). Balık: Bunun için Kaşgarlı Mahmud eserinde,

İslamlıktan çok evvel Türk dilinde “sığınak, kale, şehir” demektedir (Atalay, 2006, s.387).

Çin tarihleri, proto-Türk saydığımız Chou'ların, müstahkem hükümdar şehirlerini nasıl kurduklarını anlatır. Hükümdar şehri, yer-yüzünün modelinde bir küçük dünya olarak tasavvur edilmekte idi: yer-yüzüne ve imparatorluğun sathına atfedilen tam dört-köşe planda olurdu (Esin, 1979, s.136).Dört öneme sahipti. Temsili olarak, en önemli sayılan özelliği güney tarafı, aynı zamanda, güneşin evcine, yaz tahavvülüne, öğle saatine, parlaklığa işaret ederdi. Kuzey tarafı ise aym evcine, kış tahavvülüne, gece-yarisına, kara renge, karanlığa tekabül ederdi. Doğu yöne güneşin doğuşunu, baharın gelişini, sabahı, gök rengini temsil ederdi. Batı tarafı güneşin batışına, güz mevsimine, akşama işaret ederdi. Böylece, şehrin planı hem yeryüzünü hem de Chou takvimini aksettiriyordu(Esin, 1979, s.136).

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kuruluşu suni bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı yada *orduğ* odak olmak üzere başlayan yerleşim sürecinin, Türk oymak ya da boylarının *orduğ* çevresinde gruplar hâlinde çadırlar kurmaları ve süreç içinde çadırların taş ya da ağaç veya kil ya da kamıştan oluşan balçık malzemeden yapılmış bir ya da iki katlı kalıcı konutlara dönüşmesi ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlanmıştır. Nitekim Orta Asya Türk kentlerinin yerleşme alanı olarak tanımlanan *balık* kelimesinin kökeni de konutların yapı malzemesi olan balçık kelimesine dayanmaktadır (Özcan, 2005, s.255).

Eski Türkler (Göktürkler, Uygurlar) şehre “balık” adını veriyorlardı. Daha sonraki dönemlerde bu kelimenin balığ tarzında da söylenildiği biliniyor. XI.yüzyılda Kara Hanlı Türkleri ile Oğuz Türkleri’nin balık kelimesi yerine kend (=kent) sözünü kullandıkları da görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud’da balık sözünün bu manasını bilmekte ve onun İslamiyetten önce Türkler tarafından şehir ve kale manasında kullanıldığını söylemektedir. (Sümer, 1993, s.1)

Tolstov Türk dilinde şehir manasına gelen balık kelimesinin balçık ile müteradif olup Türk şehrinin toprak malzemeden yapıldığına da dikkati çeker (Alyılmaz,2002, s.304). Volga ve Selenga nehirleri üzerindeki tarihi kalıntılarında bulunan 72x380 m. sathındaki şehirden anlaşıldığına göre, Hun şehirleri dövülmüş kerpiçten balçık surlar ve hendekler ile çevrelenmişti(Esin, 1979, s.139).

Bilinen en eski Türk ordu kurganı (şehri) Kırgız illerinde MÖ I.yüzyılda, Han devri Çin tesirleri altında oluşturulmuştu(Esin, 1979, s.140).

Askeri şehirler, Türklerin şehir hayatına dâhil olmalarının tabii olduğunu gösterir. Türkler mevsimlik hayatı ne kadar çok severlerse sevsinler, bir yerde, kalede veya koruganda devamlı oturmakla yükümlü olunca oturmuşlardır. Bu ülkenin emniyeti ve güvenliği için kesin bir zaruret idi. Böylece uç, kenar bölgelerinde, yeni şehirler ortaya çıkmış olabilir. Gök-Türk kitabelerinde adı geçen Toğu-balık'ın bu türden bir askeri garnizon gelişmesi şehir olduğu sanılmaktadır (Türk Dünyası Kültür Atlası,1997, s.180).

Kale şehirleri, Türk hayatına sonraki yüzyıllarda da görülmektedir. Kale şehirlerindeki hayatın, Türk hayatının öteki yönlerinden biraz farklı oluştuğunu tahmin edebiliriz. Burada yaz, kış oturmak söz konusu olduğundan, barınaklar daha itinalı yapılmıştır. Bu sebeptendir ki, bunların üzerlerinin örtülü, yani dam biçiminde olduğu görülmektedir (Türk Dünyası Kültür Atlası,1997, s.180). Hatta bu eserlerin bazı yerlerinde savunma için surlar dâhilinde, günümüz kışlalarını andıran büyük yapılar biçiminde de iskânın oluştuğu söylenebilir. Bugünkü Tuva'da bu türden yerleşmelerin kalıntıları olduğu bilinmektedir(Türk Dünyası Kültür Atlası,1997,s.180).

1.1.4. Hatun Kent

Türklerde kimi şehirlerin ismi “Hatun kent” olarak adlandırılmıştır.

Türk yaşam felsefesinde güvenlikleri büyük önem taşıyan kadın ve çocukların, özellikle savaş dönemlerinde, korunmaları için kuy adı verilen doğal koşulları ile güvenlik/korunma olanağı sağlayan sarp-dağlık bölgelerde kurulan Hatun-sını ya da Hatun balık gibi şehirler kurulmuştur. (Özcan, 2004, s.255)

Farklı sebepler ve farklı coğrafyalarda kurulan oldukça muhkem olan bu şehirler genelde hükümdar eşlerinin kaldığı veya savaşa giden kişilerin eşlerini bıraktıkları savunması olan şehirlerdir. Hatunbalık, Barçınılıg Kent, Hatun Kath, Hatun-kale, Fan Hatun Kenti, K'o-tun Ch'eng (Hatun şehri) bunlardan bir kaçıdır. (Selçuk, 2014, s.42)

Türk Devletlerinde Hatunların kendilerine ait otağları bulunmakta idi. Bu otağlardan başka prenseslerin ikamet ettikleri şehirler de vardı. 981-984 yılları arasında Çin'den Uygur ülkesine giden elçi Wang Yen-Te seyahatnamesinde “Burası Ho-lo-ch'uan (Etsina Nehri). Tang sülalesi zamanında ki Uygur prensesleri burada durdular. Şehrin

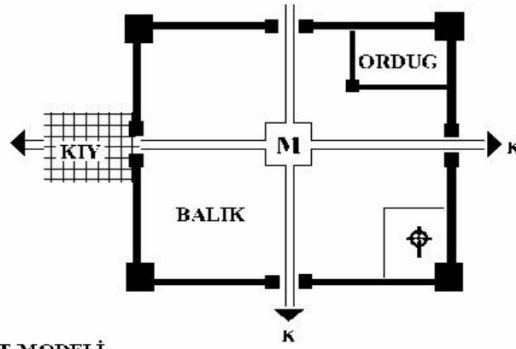
duvarları hala duruyor. Burada sıcak su gölleri vardır” demektedir. Bu şehir gibi, Uygur prenseslerinin yaşadığı diğer şehirler de mevcut olmuştur. (Selçuk, 2014, s.42)

Yine Taşkent yöresinde Binkent çevresinde Hatun Kath’dan bahsedilmektedir ki bu “Hatun-şehri” dir. Bu şehrin yakınlarında birkaç fersah (1 fersah yaklaşık 5685 m) vaktiyle bir askeri ordugah olan ancak zamanla küçük bir kasaba haline dönüşen Yabgu şehri vardır. Hatun ve yabgu şehirlerinin birbirine yakın şekilde konumlandırıldığı görülmektedir. Hazar ülkesinde yine Hatunbalık isimli bir şehir bulunuyordu. Hükümdar ise başka bir şehirde ikamet ediyordu. Türk şehircilik tarihinde Han karargahlarının yakınında ayrıca Hatunların da karargahları bulunuyordu. Bu karargahların etrafında da zamanla şehirler teşekkül etmiştir (Selçuk, 2014, s.43).

1.1.5. Türk Şehir Yapısı

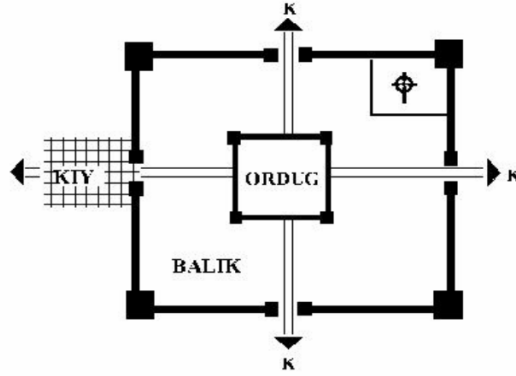
1.1.5.1. Türk Şehirlerinin Toprak Yapısı

Türkistan şehir yapılarının temelinde toprağın büyük önemi vardır. Orta Asya’nın ustalara, mimarlara sunduğu hediye topraktır. Kubbe şeklinde yoğrulmaya, oyulmaya, sırlanmaya müsait olan malzeme, Türkistan sanatının istikbalini tespit etmiştir(Esin, 1997, s.4). Türkistan’da her devirde, en muazzam binalar bile kaleler, saraylar, hep topraktan, hapsa denilen terkipten veya tuğladan yapılmıştır. İçleri ve dışları, pişmiş toprak veya kerpiç heykellerle süslenmiş, İslamiyet devrinde çini ile kaplanmıştır. Hatta bu toprak mimari geleneği, Türkistan coğrafyasından Türkiye’ye de gelmiştir. Memleketimizde başka malzemelerde olduğu hâlde, biz toprak, tuğla ve çiniyi hâlâ mimari eserlerimizde sıklıkta kullanmaktayız (Esin, 1997, s.4).

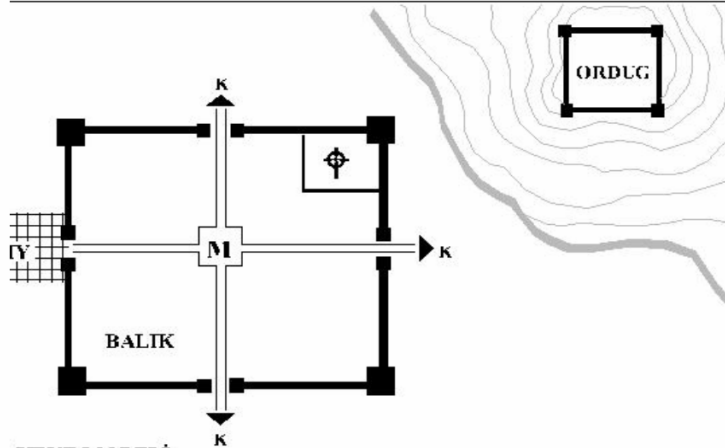
KENT MODELİ

sarayı ya da ordugahı kent surlarına bitişik konumlanmıştır.
Camisi kent merkezinde yer alır.
Balık ya da Kuz-balık gibi.

KENT MODELİ

sarayı ya da ordugahı kentin merkezinde yer alır.
Camisi kent dışında konumlanmıştır.
Balık ya da İdikut gibi.

KENT MODELİ

sarayı ya da ordugahı kentin dışında konumlanmıştır.
Balık gibi.

Ölçek: 1:10000
Kale: K, Cami: M, Balık: BALIK, Ordu: ORDUG, Külliye: KTY, Ticaret alanı: T, Sarı dığı yerleşim alanı: S, Kent kapısı: K, Kent üyesi: M, Kent dışı: S

Şekil 1 İslam Öncesi Türk Kent Modelleri (Bu yukarıdaki şeklin altına gelecek)

(Özcan, 2005, s.256)

Hunların evlerini dövülmüş topraktan yaptıklarına dair bilgiler Çin kaynaklarında mevcuttur. Fakat Türkler daha çok ahşap meskenler de yaşamışlardır (Selçuk, 2014, s.41). Bunun sebebi de ağaçların taş ve kerpiçe nazaran daha sağlıklı olmasıydı. Ayrıca yaşadıkları coğrafyada hammadde olarak ağacın bulunması da önemli bir etkendi. Attila'nın kasabalarının ana unsuru ağaçtır. Buna karşılık Hazarların meşhur şehri Sarigel (Sarkel) taş ve tuğladan yapılmış olup içinde ahşap binalar da bulunuyordu (Selçuk, 2014, s.41).

Bugün Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırlarında yapılmış olan araştırma ve incelemelerde eski Türk kültür ve medeniyetine ait pek çok anıtın, yazıtın, heykelin, balbalın yanında çoğu Köktürk ve Uygur dönemlerine ait şehir kalıntılarının da bulunduğu saptanmıştır (Alyılmaz, 2002, s.303). Bu şehirlere ait kalıntıların büyük bir bölümü, aradan bin yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen hâlâ ayakta. Moğolistan'da yapılan araştırmalar sonucunda Hunların; bazıları surlar ile çevrili birçok yerleşim merkezine sahip oldukları ve bu yaşadığı şehirlerde ise tarım ve el sanatları ile uğraştıkları kanıtlanmıştır (Saritaş, 2010, s. 147).

Moğolistan'da sürdürülen kazı çalışmaları sonucunda Uygurların yanında, Hun ve Köktürk dönemine ait yüzlerce kurgan ortaya çıkarılmıştır (Gül, 2006, s.207). Bu şehirlere ait kalıntıların büyük bir bölümü, aradan bin yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen hâlâ ayakta (Alyılmaz, 2002, s.303). Yerleşik hayatı tanımadığı iddia edilen Hun İmparatorluğu milattan 58 yıl önce küçük bir grup olarak dahi bir kale inşa ettirmiş, devletin merkezini oraya nakletmiştir. Moğolistan'da yapılan araştırmalar sonucunda Hunların; bazıları surlar ile çevrili birçok yerleşim merkezine sahip oldukları ve bu yaşadığı şehirlerde ise tarım ve el sanatları ile uğraştıkları kanıtlanmıştır (Saritaş, 2010, s. 147).

Büyük Hun Devleti'nin medeniyetinin eski Orta Asya kültür sahasının yerine geçtiğini ve Orta Asya kültürlerini Çin ve İran modasına rastlanacak şekilde fakat tamamen Orta Asyalı ve Hun olarak yine Büyük Hun Devleti'nin birleştirdiğini görmekteyiz (Ögel, 1991, s.46). Özellikle Moğolistan ve Altaylardaki Hun çağı mezarlarında Çin ve İran mallarının bulunması, Orta Asya'dan geçen İpek Yolu'nu elinde tutan Hun prens ve hükümdarları Uzak Doğu ve batı ticaretinde bizzat rol oynamışlardı (Ögel, 1991, s.43).

Planlı bir şekilde inşa edilmiş olan bu şehirler, yerleşik Türk kültür ve medeniyetine tanıklık etmekte ve eski Türk yaşayış ve inanışından derin izler taşımaktadır. Türk

kültür ve medeniyetinin bu eski ve köklü tanıklarına ait ayrıntılar ise (kağanlık sarayı, surlar, gözetleme kuleleri, bina kalıntıları, mezarlar, yazıtlar, dikili taşlar, sütunlar, sütun altlıkları, heykeller, döşemeler, tuğlalar, künkler, kiremitler, sulama kanalları, metal, taş, ahşap ve seramik kullanım eşyaları) insanı ister istemez "Bunların öncesinde ve sonrasında da şehirler olmalı" düşüncesine sevk etmektedir(Sümer,1994, s.3).

1.1.5.2. Türk Şehirlerinin Ekonomik Yapısı

Ekonomik faaliyetlere gelecek olursak; göçebe mantığı sürdürülmekle birlikte Köktürklerin çiftçiliğe önem verdiği, topraklarını ektirmek gayesi ile Çin'den tarım aletleri ve darı istediği belirtilmiştir (Sümer, 1960, s.568).

Ekonomik faaliyetlere dayanarak geliştirilmiş olan bu mantık da burada kendi kendini çürütmekle birlikte, çok iyi bilinmektedir ki yerleşik hayatın başlıca göstergesi en eski devirlerden günümüze “tarım” olarak gelmiştir. Çünkü verimli tarım arazilerine mevsim şartları ve hasat zamanı dâhilinde yılın belirli aylarında yer değiştirmek sureti ile konar-göçer yaşamı benimsemiş olan Türk kavimlerinden sanılıyor ki, bu husus neticesinde “horde” şeklinde bahsedilmiş ve Türkler otlak peşinde koşan başıboş insan sürüsü olarak zikredilmiştir. Bunu müteakiben Türklerin ilk kez darıyı ektikleri ve bol miktarda elde ettikleri zikredilmekte, “tarıĝ-lak” sözünün darı biten yer manasına gelişi ile “tarla” sözünün türemiş olduğu düşünülmektedir (Sümer, 1960, s.568).

Denildiği gibi tarım yerleşik hayatın başlıca göstergesidir. Çünkü göçebe devamlı yer değiştiren, “yeri yurdu belli olmayan” demektir ki, göçebe bir kavmin tarımla geçimini sağlıyor olması da bahiren mümkün değildir(Karahan, 2012, s.430).

Türklerin çiftliklerinden ve çiftliklerini sulamak için mühim kanallar yaptığından, hububat ektiğinden ve meyve ağaçları yetiştirdiğinden şüphe yoktur ki Ötüken ormanını yurt edinme nedenleri de buradan gelmektedir (Nur, 1972, s.27).

Orta Asya'da yaşayan Türk kavimlerinin başlıca geçim kaynaklarından birinin de maden olduğu unutulmamalıdır (Şen,2008, s.162). Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Türkler ilk kez Altay Dağları'nda ortaya çıkan demircilerdir. Akıncı bir kavim olan ve Çin'e korku salan Türk kavmi silah ve savaş aletleri yapımındaki becerilerini gündelik aletler ve süs eşyaları yapımında da sergileyerek bölgenin ünlü demircileri olarak anılmışlardır. Eski Orta Asya Türklüğünde maden işletmeciliğinin önemini ve yaygınlığını tarih kaynakları ve Eski Türkçe metinlerden bilmekteyiz. Bu

bilgiler ışığında Eski Türk kavimlerinin göçebe olduğu yorumlarını yeniden gözden geçirmek gerekir. Zira göçebe bir toplumda maden işçiliğinin gelişmesi son derece güçtür (Şen, 2008, s.162). Birçok kaynakta Türk madenciliği ele alınmış olup Ergenekon bunların başında gelir (Kurat,1952, s.2).

Bir kavmin yerleşik veya şehirci tabirine dâhil tutulması için gerekenler araştırıldığında; Mabaretler, Mezar Alanları, Ekonomik Faaliyetler, Edebi Kültür ve Sanat Faaliyetleri, Kültür ve Medeniyet Oluşumu, Siyasi Yapılanma ve Teşkilatlanma akla gelmelidir(Karahan, 2012, s.428).

Şehirlerin kuruluş tarihçesine gelince, şehir genelde yüksek idarece zümre, han, kağan veya zengin insanlar tarafından kurulmuştur. Bu görüşü kanıtlayabilecek arkeolojik veriler de mevcuttur(Sümer, 1994, s.20). Mesela, Moğolistan’da yapılan araştırmalar Hunların surlarla çevrili yerleşim merkezlerinin olması, Göktürklerin harfleri Uygur, Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan’ın Orhun ırmağı kıyısında “Ordu Balık” ı inşa ettirmesi bu çeşit örneklerden ikisidir.

Şehir hayatının oluşmasında, Bey, Han, Hakan, Hatun orduları, yani maiyet ve karargâhları da büyük bir önem taşımaktadır (Türk Dünyası Kültür Atlası,1997, s.180). Ordu ile ilgili üretim yapmayan hanların karargâhları, yani maiyetleridir.

1.1.6. Türk Şehir Ve Başkentlerinin Temel Özellikleri

1.1.6.1. Adları

Şehir, Farsça bir kelime olup Türkçesi “balık” olarak bilinir. Balık ise balçıktan, yani toprak malzemeli şehirler manasındadır (Türk Dünyası Kültür Atlası, s.183).

Şehirlerin adları değişiktir. Yön (Doğu-balık), renk (Ak-balık), hakim iktisadi faaliyet (Bakır-balık), çıkış özelliği (Ordu-balık, Han-balık, Hatun-balık) veya fiziki özelliği (Beş-balık) olarak karşımıza çıkmaktadır (Sümer, 1994, s.30).

1.1.6.2. Fiziki Özellikleri

Koruma Duvarı: Genellikle balçıktandır. Köşelerde ve uygun yerlerde kuleler olabilir. Kapı da ayrıca tahkim edilmiştir. Bazı şehirlerde ayrı bir iç kale de bulunur (Türk Dünyası Kültür Atlası,1997, s.183). Bu türden şehirler Han-ordularından gelişen şehirler olabilir.

Eğer uygun bir tabii yükseklik yoksa hanın oturması için yığma bir tepe yapılırdı (Sümer, 1994, s.30).

Koruma duvarı, ikamet sahalarını olduğu gibi, ziraat sahalarını da içine alabilirdi. Böylesine çok geniş sahaları kapsayan duvarlı şehirler, bugün uzun duvarlı şehirle diye anılmaktadır (Türk Dünyası Kültür Atlası, 1997, s.184). Hendek bu tip şehirlerde nadiren bulunmaktadır (Türk Dünyası Kültür Atlası, 1997, s.184).

Şehir sahası içinde sokak görülmesi de yollar bulunur. Bazen muntazam bir yol şebekesi de görülebiliyor (Türk Dünyası Kültür Atlası, 1997, s.184).

1.1.6.3. İdari Durum

Şehirlerde/balıkta, en üst düzeyde han, hakan da olabilmekle birlikte, şehrin ayrı bir idarecisi vardır (Türk Dünyası Kültür Atlası, 1997, s.184). Şehrin bu yöneticisi daha ziyade inzibat/kolluk görevlerini, emniyet ve asayişini sağlamakla yükümlüdür (Türk Dünyası Kültür Atlası, 1997, s.184).

2. İKİNCİ BÖLÜM

2.1. ORTAÇAĞ KAYNAKLARINDA TÜRKLER VE TÜRK ŞEHİRLERİ

Çalışmamız için başvuru kaynağı olarak özellikle X.asır coğrafyacıların eserleri tetkik edilmiş olup, genelde bu eserler Müslüman coğrafyacıların tarih ve coğrafyaya ilişkin bilgilerinden mürekkeptir. X.asır olarak özelde çalışmanın sebebi de, bu çağda coğrafya ve tarihi alanda çalışmalar yapılmaya başlanmasıdır. İslamiyet’le Türklerin tanışması iki medeniyet açısından mühim gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. İslamiyet öncesi dönemde yazılı bu tip tarih ve coğrafyaya dair bilgileri pek bulamamak da İslamiyet ile tanışılmasından sonra, özellikle İslamiyet’i yayma çabasındaki hilafeti elinde bulunduran devletlerin ve seyyahların da katkılarıyla, coğrafya alanında çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemden önceki bilgiler genelde sözlü kültür eserleri olup, yazılı şekilde çalışmalar sadece Türklerin taşlara kazıdıkları anıtlarda mevcuttur. Özellikle coğrafya anlamında çalışmalar yapan seyyah ve âlimlerin eserleri hakkında kısa malumatlar vermeye çalıştık.

2.1.1. Ebu’l Kasım Ubeydullah b.Hurdâdbih (Ö.886)

IX.asır İran kökenli İslam coğrafyacılarından. Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmış olup, Abbasi Halifesi Mu’temid’in en güvendiği adamları arasına girmiştir. Kitâb el-mesâlik ve’l-memâlik adlı coğrafyaya dair eserinin ilk müsveddesini 232 (846-847) tarihlerinde tamamlamıştır. Hilafet sarayının evrak hazinesinden de faydalanan yazarın eseri kısaltılmış şekilde bize kadar gelmiştir. Daha sonraki müelliflerin eserlerinde onun kitabından alınmış olduğu kaydedilen içeriğin bir kısmının matbu baskıda olmadığı araştırmacılarca fark edilmiştir. Hurdâdbih eserinde daha çok doğu Türklerinden bahsetmiştir. (Şeşen,2001, s.12)

2.1.2. Ahmed b.İshâk b.Ca’fer b.Vehb b.Vâzih el-Hanzalî el Ya’kûbî (Ö. 897)

Abbasiler döneminde divanda çalışan meşhur katiplerdendir. Horasan’da Tâhirilerin yanında bulunmuş, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Mısır’ı dolaşmıştır. Kitâb el-

büldân adlı eserini 891 yılında tamamlamıştır. Eserde Samarra'nın kuruluşundan ve buraya yerleştirilen Türklerden bahsetmektedir. Horasan çevresindeki Türk diyarları hakkında kısa bilgiler verir. (Şeşen, 2001, s.12)

2.1.3. Ebû Alî Ahmed b.Omar b.Rusteh el-Hemedâni (Ö.913)

IX.asırda yaşayan İran kökenli İslam coğrafyacılarından. 903 yılında tamamladığı Kitâb el-a'lâk el-nefise adlı eserinin coğrafyaya ait kısmı günümüze kadar gelmiş ve neşredilmiştir. Ramazan Şeşen'e göre eserin Türklere ait bölümünün ilk yarısı yani doğu Türklerinin başından Peçeneklerin sonuna kadarki kısmı eksiktir. Hazarla bahsinden sonraki kısmı mevcuttur. Verdiği bilgiler kronolojik ve çok önemlidir. Türklere ait bölümün bütünü günümüze ulaşmış olsa doğu Türkleri hakkındaki malumatımız daha geniş ve aydınlanmış olunabilirdi. (Şeşen, 2001, s.13)

2.1.4. Ebû Abdullâh Ahmed b.Muhammed b.el-Fâkih el Hemedâni (Ö.913)

IX. ve X.asırlarda yaşayan İslam coğrafyacılarından olup, Kitâb el-büldân adlı eserinin Alî b.el-Hasan el Şeyzerî tarafından 1002 yılında yapılan düzenlemesi günümüze ulaşmış ve yayınlanmıştır. Hemedâni bu eserini yazarken Ceyhâni'nin kitabından da faydalanmıştır. Zeki Velidi Togan bu eserin Meşhed kütüphanesinde daha tafsilatlı bir nüshasının parçasını bulmuştur. Bu eserde doğu Türkleri hakkında kısa bilgiler vermektedir. (Şeşen, 2001, s.13)

2.1.5. Kudâme b.Ca'fer el-Kâtib el-Bâğdadî (Ö.948)

Bağdad'da Hristiyan bir aileden dünyaya gelmiştir. Abbasi halifesi Muktefî zamanında Müslüman olmuştur. 908 yılında Abbasi Devletinde Meclis el_zimam başkanlığına getirilmiştir. Kitâb el-harâc adlı eseri coğrafya ve iktisat tarihi bakımından önemlidir. Doğu Türkleri hakkında kendisinden önce te'lif edilen eserlere oranla daha geniş bilgiler vermiştir. (Şeşen, 2001, s.13)

2.1.6. Ebu'l-Hasan Alî b.el-Huseyn el-Mes'ûdî (Ö.956)

Bağdad'da doğup gençliğinde İran'ı dolaşmıştır. 915 yılında İstahr'da bulunmuş ertesi yıl Hindistan'a giderek Multân ve Saymur'a uğramıştır. Buradan Seylan'a geçmiş Çin Denizinde tüccarlarla bir yolculuk yapmıştır. Dönüşünde Zengibar'a, buradan Oman'a uğramıştır. Sonra, Hazar Denizi'nin güney kıyılarını, Suriye ve Filistin'i dolaşmıştır. Eserleri tarih, coğrafya ve arkeoloji bakımından mühimdir. (Şeşen, 2001, s.13)

Mesûdî aldığı dersler ve okuduğu kitaplarla yetinmeyip bilgisini arttırmak için Mağrib ve Endülüs hariç dönemin İslam coğrafyasında, hatta İslam coğrafyası dışında uzun seyahatler yapmıştır. (Diyanet İslam Ansiklopedisi c.29 s.353 Rıza Kurtuluş) Mesûdî coğrafya açısından en önemli sayılabilecek görüşün belirli bir bölgenin coğrafyasının o bölgedeki insan, hayvan ve bitki örtüsünü doğrudan etkilediğine dair bilgileri genellikle Basra'da görüştüğü Ebû Zeyd es-Sîrâfî'den dinlediklerine ve Ahbârü's-Şîn ve'l-Hind adlı esere dayalı olarak anlatmaktadır (Diyanet İslam Ansiklopedisi c.29 s.353 Rıza Kurtuluş).

Mesûdî birçok hususta yüzeysel kaldığı, konudan konuya geçtiği, bu durumun, eserlerini sistematik olmaktan uzaklaştırdığı, çeşitli efsanelere yer verdiği, savaşlardaki asker sayıları için abartılı rakamlar verdiği söylenerek eleştirilmiştir. Mesala bazı konuları açıklarken Mesûdî'nin rivayetlerine dayandığı görülen İbn Haldûn, onun Sînâ çölünde Hz.Mûsa'nın etrafından İsrailoğulları'ndan altıyüzbin kişilik bir ordu bulunduğuna, İskenderiye şehrini kuran Büyük İskender'e deniz hayvanlarının engel olduğuna dair rivayetlerini eleştirmektedir. Mesûdî'nin eleştirildiği bazı noktaların diğer Ortaçağ tarih ve coğrafya kitaplarında da görülebileceği unutulmamalıdır.

El-Tenbih ve'l-işrâf adlı eserinde, “ Bu denizin (Balkaş Gölü) etrafındaki çöllerde Türklerden çok miktarda Oğuz göçebesi bulunur... Bu denize dökülen meşhur büyük nehirlerden biri de Ak İrtiş'tir. Bu nehirlerin her biri Dicle ve Fırat'tan daha büyüktür. İkisinin denize döküldüğü yerler arasında on günlük mesafe bulunur. Bunların etrafında Türklerden Kimaklar'ın ve Oğuzlar'ın kışlak ve yaylakları vardır” gibi Türkler ve Türk şehirleri hakkında tafsilatlı bilgiler verir.

2.1.7. Ebû İshâk İbrahim b.Muhammed el-İstahrî, el-Fârisi (Ö.957)

Eserleri günümüze ulaşan İslam coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olup Belh okuluna mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. İsminden, İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinden olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın diğer bölgelerini de gören İstahrî Maveraünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sin'De bulunmuştur; hayatının son döneminde Hüzistan'daki veya Bağdat civarındaki bir yerde oturduğu sanılmaktadır. Kendisi gibi Belh okuluna bağlı coğrafyacı Eb'l Kasım İbn Havkal ile 951-952'de Sin'de Bağdat'ta görüştüğü bilinmektedir. (İslam Ansiklopedisi,c.23, s.203)

İstahrî'nin eseri, geleneksel Kitâbü'l Mesâlik ve'l memâlik adını taşımasına rağmen Ebu Zeyd el-Belhi'nin başlattığı yenilikçi üslubu yansıtır. Doğu Türkleri hakkında kısa

bilgiler vermektedir. Batı Türkleri ve özellikle Hazar Denizi etrafındaki Türkler hakkında ise kapsamlı bilgiler eserde mevcuttur. Kaynakları genellikle seyahatindeki gözlemleri ile çağdaşı coğrafyacıların eserleridir (Şeşen, 2001, s. 14).

2.1.8. Mutahhar b.Tâhir el-Makdîsî: (Ö.966)

Muhtemelen IX.asır sonlarında doğdu. Nisbesinden Kudüs'ün yerlisi veya orada yerleşmi bir aileye mensup olduğu anlaşılan makdîsî'nin tabakat ve biyografi kitaplarında adına rastlanmamaktadır. Bununla birlikte önemli eseri "el-Bed've't-tarih"teki bazı ifade ve ipuçlarından hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu eserinde doğu Türkleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. (İslam Ansiklopedisi,c.27, s.432)

2.1.9. Ebu'l Kâsım Muhammed b.Havkal (Ö.977)

Tüccar âlimlerindendir. Nusaybinli olup, 943-977 yılları arasında çeşitli yerleri ve bilhassa Horasan (Maveraünnehir dâhil) ve Hazar denizi etrafının, Sicilya'yı ve sayısız ülkeyi dolaşmıştır. İstahri ile 952 yılı civarında görüşmesi olmuş, İstahri tarafından Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserine göre te'lif edilen Mesâlik el-memâlik adlı kitabı ve haritalarını tashih ve ikmal ederek Sûret el-arz adıyla yeniden te'lif etmiştir. Eserinde İstahri gibi, Hazar Denizi ve Maveraünnehir etrafındaki Türkler hakkında tafsilatlı bilgi verir (İ.A. , Cilt 20, s.34).

2.1.10. Şemseddin Ebû Abdullâh Muhammed b.Ahmet el-Beşşâri el Makdîsî (Ö.985)

Kudüs doğumludur. Hayatı hakkında bilinenle, Ahsenü't tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm adlı eserinde anlattıklarından ibarettir. İbn Havkal eserinden sonra hacim olarak en kapsamlı, günümüze kadar ulaşmış coğrafya kitaplarından. Daha çok Hazar Denizi etrafındaki Türkler hakkında bilgiler verir. (Şeşen, 2001, s.14)

2.1.11. Ebu'l-Reyhan Muhammed b.Ahmet el-Bîrûnî (Ö.1051)

İslam dünyasının önde gelen âlimlerinden olan Bîrûnî'nin çeşitli eserlerinde Türkler ve Türk ülkeleri ile ilgili derli toplu olmayan fakat çarpıcı notlar bulunmaktadır. Birun, yaşadığı bölgede, dışarıdan gelen göçmen, göçebe unsurlar için kullanılmakta olduğundan, Harizm bölgesine ailesinin dışarıdan geldiğini göstermektedir. (İ.A. c.6, s.206) Bir şekilde Harizmşah sarayına, müstahdem olarak girmiş ve daha sonra sarayda

tanınmış, dönemin ünlü alim ve matematikçi Ebu Nasr İbn Irak ile tanışması onun ilmi hayatının gelişiminde önemli katkıları olmuştur. (Şeşen, 2001, s.15)

2.1.12. Ebu Sa'id Abdülhayy b.Dahhâk el-Gerdîzî (Ö.1053)

Bugün Afganistan sınırları içinde bulunan Gerdîz'de doğdu. Hayatının nerede ve nasıl geçirdiği, ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Ganzeni Sultanı Zeynülmille Ebû Manûr Abdürreşîd döneminde (1049-1052) yazdığı ve ona takdim ettiği Zeynü'l-ahbâr'dan, Gazneli Devleti'nde resmi bir görev aldığı ve sultanın sarayına girdiği anlaşılmaktadır. Yine eserinde Sultan Mahmûd döneminin fetih ve olaylarını bizzat kendisinin görerek aktarışından, onun zamanında bunları anlayıp öğrenecek bir yaşta bulunduğu tahmin edilmektedir. Hintliler'in dini tören ve ayinlerini anlatırken bu bilgileri Bîrûnî'den duyduğunu söylemesi Bîrûnî ile tanıştığını gösterir. Zeyn el-ahbâr adlı eserinin Türklere tahsis edilen bölümü Türk coğrafyası, etnolojisi ve tarihi bakımından önemlidir. Gerdîzî eserinin Türk ülkelerine tahsis edilen bölümünü yazarken İbn Hurdadbih'in Kitâb el-ahbâr , Mesâlik elmemâlik, el-Ceyhânî'nin el Mesâlik ve'l-memâlik, İbn el-Mukaffa'nın Rub'el-dünyâ adlı eserlerinden faydalanmıştır. (Şeşen, 2001, s.15)

Gerdîzî'nin Zeyn el-ahbâr adlı eserinin Hazarlar'dan bahseden bölümünde “Peçenekler'le Hazarlar arası çöllerden, ormanlardan geçen on günlük yoldur. Hazar ülkesi geniş bir yerdir. Sırtını büyük dağa dayamıştır. Bu dağdan Tiflis'e geçilir. Bunların İlşad namında büyük bir hükümdarları vardır. Bunlar büyük hükümdara Hazar Hakan derler. Hazar Hakanının ünvanından başka bir salahiyeti yoktur. Ülkenin ve halkın işlerini asıl İlşad idare eder. İlşad da Yahudidir. Kumandanlarından ve büyüklerinden ona meyli olanlar da yahudidir. Geri kalanları Türk Oğuzlar'ın dinine benzer bir dindedirler. Hazarlar'ın iki büyük şehri vardır. Birine Sarıgşen, diğerine Hanbalıg (Hutlug) derler. Hakan kışın bu iki şehirde oturur. Bahar gelince kırlara çıkarlar. Kışa kadar şehre dönmezler. Bu şehirde Müslümanlardan bir topluluk yaşar. Bunların mescidleri, imamları, müezzinleri ve okulları vardır. Hazarlar ülkelerindeki Müslümanlardan senelik herkesin gücüne göre bir vergi alırlar. Bunlar, Peçenekler'in ülkesine sefer yaparak oradan mal, esir getirirler.” (s.272)

Yine aynı eserde Oğuzlar'la ilgili kısımda “Oğuzlar öyle kişilerdir ki, hükümdarlarına Toğuz-Oğuz Hakan derler. Eski zamanda Toğuz Oğuz Hakan Kür-tigin dedikleri biriydi.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİ VE BAŞKENTLERİ

3.1.1. Büyük Hun Devleti

3.1.1.1. Büyük Hun Devleti Başkenti Olarak Ötüken Şehri

Tarihte bilinen ilk Türk devleti Büyük Hun (Asya Hun) Devleti'dir(Öztuna, 1977, s.11). MÖ 7.yüzyılda yapılan Türk göçlerine katılmayan Türk topluluklarınca kurulan Büyük Hun Devleti, ilk dönemlerde Orhun ve Selenga ırmakları ile Ötüken ve Ordos bölgesinde yaşamışlardır(Ögel,1998, s.17). Kuruluş tarihleri kesin olarak bilinmeyen Büyük Hun (Asya Hun) Devleti hakkında ilk bilgiler, MÖ 318 yılına ait Çin ile yapılan ve Çince yazılmış bir antlaşma metnidir. Nitekim Hun Türklerinin akınlarından korunabilmek amacıyla Çin Seddi'nin bu yüzyılın sonlarında tamamlandığı bilinmektedir. Bu antlaşma ayrıca, Orta Asya tarihinde bilinen ilk yazılı antlaşmadır. MÖ IV. yüzyılda Çin beylikleri arasındaki mücadelelere karışan Hunlar, Çin topraklarına yaptıkları akınları arttırdıkları için, Hun akınlarına karşı koyabilmek amacıyla Çinliler, yerleşim ve askeri yığınak yerlerini surlarla çevirmeye başladılar. İmparator S h i h - H u a n g - t i (MÖ 247-210) Hun akınlarını durdurmak amacıyla, kuzey sınırında inşa edilmiş olan kale ve kuleleri bir duvarla birleştirerek ünlü Çin Seddi'ni meydana getirmiştir. (MÖ 214).

Doğu ve Kuzey Türkistan eksenli kurulan Hun Devleti'nin, kurulduğu dönemde tek rakibi Çin'di. Çinliler Chi sülalesinin başa geçmesiyle ancak MÖ221 yılında devlet birliğini sağlamışlardı. Çinlilerin doğal yaşam alanı olan Wei Irmağı havzası oldukça sınırlı hayat şartlarını beraberinde getiriyordu (Ögel, 1981, s.14). Çinliler ancak tahıl ile yaşayabilirlerdi ve o dönemde hiçbir ticari imkânları yoktu (Yıldırım, 2013, s.20). İçlerine kapanık Çinliler iç işlerindeki kargaşayı bertaraf edip tek bayrak altında toplandıktan sonra gözlerini, ürettikleri ipeği ve diğer malları vererek yerine ihtiyaç duydukları malları alacakları pazarlara diktiler(Yıldırım, 2013, s.20). Büyük Hun

imparatorluğunun kurucusu Mo-tun'un babası T'ou-man devrinde (MÖ 210'lardan önce) Hunlar en verimli otlakları olan Ordos bölgesini artık Çinlilere kaptırmışlardı ki, bu topraklar Çinlilerin o devre kadar ulaştığı en batı uç idi (Ögel, 1981, s.17).

Yayılma ve genişleme sürecindeki Çinliler ordularını Türkler gibi teşkilatlandırmışlar ve Türklerle mal alışverişi yaparak ticaretten kâr etmeye başlamışlardır (Yıldırım, 2013, s.20).

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler yok denecek kadar azdı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise Hunlara uzun süre geçinmeleri için yetmiyordu. Bu bakımdan Hunlar çıktıkları yer olan Ötüken ve civarında kalmamışlar, sürekli hareket hâlinde olan bir topluluk olmuşlardır.

Ötüken adının Moğollarda Yer Tanrısı ve kadın şaman demek olan “Etugen” ile ilgili olmadığı, bu adın Türkçe’de “dua”, “rica”, “talep” anlamlarına gelen “ötü” kelimesine, doğu Türkçesinde “şehir” anlamlarına gelen “ken” ekinin ilave edilmesiyle kurulduğu, bunun manasının da “dua şehri”, “dua edilen şehir” anlamında olduğu tabir edilmektedir(Aydemir, 2010, s.197).

Türkçenin tarihi kaynaklarının en önemlilerinden birisi olan Divanü Lûgati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud çok geniş bir yer tespiti yapmaktadır. “Ötüken, Tatar çöllerinde, Uygur ülkesine yakın bir yerin adıdır.”(DLT.I;23) Chavannes'e göre Ötüken, Tamir ve Orhon ırmaklarının çıktığı Hangay tepelerinin bir kısmıdır(Chavannes, 2006, s.14).

Harita 2 www.wikipedia.org

Ötüken matematiksel konum olarak 47 derece kuzey paraleli ile 101 derece doğu meridyenlerinin kesiştiği yer olarak tarif ediliyor(Sümer, İ.A, s.166).Ötüken'in bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan ve 4021 m. yükseklikteki Otgon Tenger dağı civarında olduğu söylenmiştir(Aydın, 2007, s.4).

Moğolistan'ın Hangay sıradağlarının doğu kesiminde Orhun ve Tamır ırmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerde, Uygurların başşehri olan Ordubalık'ın az güneyinde bulunmaktadır (Sümer, 2007, s.3).

“İl idare edilecek yer” olarak gösterilen bu yerin tek bir nokta olmaması, bunun geniş bir coğrafi mekânı ifade etmiş olması gerekir (Gömeç, 2004, s.2). Ötüken bölgesinde başlıca üç ırmak vardır. Bunlardan Orhun ırmağı, şehrin güneyine bitişik dağlardan çıkıp kuzey doğuya doğru, Tamır ırmağı şehrin batısından geçerek kuzeye doğru, Kurban Tamır ırmağı ise kuzey doğuya doğru akardı. Bu ırmakların her üçü de başkentin yaklaşık 48 km. kadar kuzeyinde bulunan bir yerde birleşerek büyük Selenga nehrini oluşturdu (Ögel,1998, s.79). Orhun ve Tamır ırmaklarının baş kısımları, Türklerin ve hatta bütün Orta Asya halklarının en kutsal yeri sayılan Ötüken bölgesini çeviriyordu.

Altayların güneyindeki sıradağlar Tanrı Dağları'dır. Her iki sıradağın ortasında Tarbagatay Dağları yer alır. Tanrı Dağları ile Altaylar arasındaki büyük ülke Çungarya'dır; burası Doğu Türkistan'ın kuzeyini teşkil eder. Altayların kuzeyinde paralel olarak Hankukei Dağları uzanır. Türk Hakanlığının Göktürkler devrinde başkenti olan Ötüken, bu sıradağların kuzeydoğu yamaçlarındaki ormanlık bölgededir; bunun az güneyinde Cengiz'in başkenti Karakurum vardır (Öztuna, 1977, s. 33).

Güneyinden Hangay Dağı, kuzeyden de Tamır ırmağı ile sarılmış olan Ötüken yaylaları, tabii ve yüksek bir kale vaziyetinde idi. Yaylanın bu vaziyeti müdafaasını kolaylaştırdığı gibi orada hakim olan kuvvetin etrafa nüfuz ve tesirini de kolaylıkla temin ediyordu. Onun için bu dağ diğer bütün uruğu ve milletler için daima önemli bir devlet merkezi, yaz ayları için iyi bir yayla ve tehlikeli zamanlarda da mükemmel bir korunma yeri idi. Ötüken dağının bu fevkalade vaziyeti buraya tarih boyunca süren büyük bir ehemmiyet kazandırmış ve Türklerde bu dağın kutsiyet ocağı, mukaddes ruhun ikametgâhı olduğu kanaatini doğurmuştu (Gabain, 1944, s.687).Yani Ötüken, Çin'e taarruz eden bozkır orduları için bir üs ve mühimmat merkezi olması sebebiyle olduğu gibi burasının savunulması için de önemli olmuştur (Togan, 1981, s.110).

Ötüken iktisadi ve stratejik konumu sebebiyle Hun Devletinin başkenti olmuş, hem Birinci Göktürk hem de İkinci Göktürk imparatorluğunun başkenti ve kutsal vatan sembolü durumuna gelmiş, ayrıca Uygur Devleti ile Cengiz Devletine de başkentlik yapmıştı. Orhun-Yenisey yazıtlarında ormanlık ve dağlık bir yer olarak belirtilen Ötüken, Aşina boyunun kökeni olmalıdır (Bayat, 2007, s.42).

Fotoğraf 1 (Ötüken Ormanından, kaynak www.tuva.com)

Orhun ırmağının kaynağına yakın yerdeki Ötüken yöresi, sulak, çayırılık, her bakımdan hoş bir yerd (Kafesoğlu, İstanbul, s.303). Bahaeddin Ögel'e göre ise aslında Hunların ve Göktürklerin başkenti olan Ötüken bölgesi ıssız, tabiat şartları bakımından verimsiz, dolayısıyla da çok sayıda insanın barınamayacağı bir yerd (Aydemir, 2010, s.199). Ötüken'in bulunduğu coğrafya Batı Göktürkler'in Tanrı Dağlarındaki yaylaları ve ovaları ile karşılaştırıldığında bu ünlü başkent in çok verimsiz bir yerde olduğundan söz edebiliriz. Bu sebeple de Ötüken çevresindeki bölgelerde büyük şehirlerin ve medeniyetlerin de kurulmadığı da tarihi bir gerçekliktir. Ötüken, Çin ile oluşacak

münasebetler açısından bir geçiş noktasındadır. Burası Orhun havzasının doğudan giriş kapısı konumundadır. Çin'den gelecek tehlikelere karşı da ilk engelin olduğu yer durumundadır (Sümer, 1989, s.4). Bu stratejik önemi Ötüken'e bütün tarih boyunca önemli bir yer kazandırmıştır (Ögel, 1998, s.78).

Hunlara başkentlik yapan ve Türklerce kutsal sayılan Ötüken'in, Oğuz Destanında, Tiyanşan dağları ile Orhun havzası arasında bulunan bölgeye ad olduğu bilinmektedir. Oğuzların egemenliğinde iken Ötüken kenti, önemli kararların alındığı bir merkez idi. Gök Tanrı'ya ve Yer-Sublara kurbanlar burada sunulurdu(Ögel, 1998, s.73). Geniş ve gür ağaçların olduğu Ötüken ormanı diğer adıyla Ötüken Yış Göktürkler ve Uygurlarca da kutsal kabul edilmişti. Geleneksel Türk dini içerisinde doğa güçlerine inanma çerçevesinde dağ kültürünün yanı sıra orman ve ağaç kültü de önemli bir yer tutmaktadır. Hunlardan sonra Göktürkler ve daha sonra Uygurlarda da Ötüken kutsal bilinmiştir.

Ötüken, bozkır orduları için bir merkezi üs idi. Burası ayrıca ordular için gereksinimlerinin karşılandığı bir mühimmat odağıydı.

Fotoğraf 2: Ötüken www.tuva.com

Bir şehrin iktisadi ve stratejik ya da her ikisi bakımından istenilen bir yer olması o mekânı tek başına kutsal yapmaya kâfi değildir. Bu sebeple Ötüken bölgesinin kutsal bir yer sayılmasının Orta Asya inanç ve mitolojisine dayanan birçok nedeni olmalıdır. Bu bölgede bulunan kitabe ve yazıtlardaki Türk milletinden söz açarken bütün Türkler için

‘Ötüken Yış Budun’ (Kutsal Ötüken ormanının milleti) deniliyordu. Hunların başkenti ‘Ejderler Şehri’, Göktürklerin “Ötüken”i, Uygurların “Ordubalık”ı ve Avarların başkenti, Cengiz imparatorluğunun “Kara Kurum” adlı başkentleri hep bu havza içindeydi. Karakurum Orhun vadisinde, Uygur şehri Ordubalık yanındaki “Kut Dağı” idi (Esin, 1968, s.139).

Yazıtların ifadesinden anlaşıldığına göre Ötüken cihanın merkeziydi. Cihan devleti olma amacıyla olan Türk devletinin merkezi de cihanın merkezinde olmalıydı. Dolayısıyla orta Asya’yı hakimiyetine alan bir devlet başkent olarak Ötüken’i seçmek zorundaydı. Çünkü burası kutsal bir yerdi. Tanrının dünyaya, dünyanın da tanrıya en yakın olduğu yer burasıydı (Ögel, 1998, s. 278).

Bozkır Uygurlarından kalan yazıtların Ötüken’in yerinin tespitinde önemli bir rol oynadığı kesindir (Tekin, 1983, s. 806). “Yaylagun Ötüken kuzı kidin uçı tez başı öndüni kanuy künyü....”(yaylam Ötüken’in kuzey yamaçlarının batı ucu, Tez ırmağı başı, doğusu Kanyuy ve Künyü ırmakları) (Tekin, 1983, s. 806).

Kutsal bölgeler, kutsal yerler, tapınaklar, saraylar, kutsal şehirler dağlarla özdeşleştirilmiştir ve merkezdirler(Eliade, 2003, s.114). Dağ kültü çok eski çağlardan beri muhtelif uluslarda bulunduğu malum olan cihanşümül bir kùlttür. Eski Yahudiler Sina Dağını, Araplar Arafat Dağını, Yunanlılar Olimpos’u takdis etmişlerdir(İnan, 1998, s.48). Bu bakımdan da kutsal yerler, Türk toplulukları için de sadece sıradan taşlar, kaya, pınar, dağ, çay değildir (Ögel, 1998, s.424).

İnsanlar hangi inanç sistemine mensup olurlarsa olsunlar, tarihin her döneminde Tanrıya ulaşmak, Tanrıyla ilişki kurmak, dua etmek, yakarmak amacıyla belirli mekânları kendilerine vasıta kılmışlar ve bu alanları da kutsal saymışlardır. Yazıtlardan, ‘yoğ’ yani ölümlere yapılan merasimin ancak Ötüken dağ yaylalarında yapılmış olduğu anlaşıyor. Eski Türk inanç sistemine göre tanrıya yakın olarak kabul edilen yerler hayatın başladığı yerler olarak kabul edildiği gibi, aynı zamanda mezar alanı olarak da kullanılmıştır(Koçu, 1998, s.43).

Çin’in kuzeyinde yaşayan Türk boy ve uygarlıkları hakkında Çin kaynaklarında önemli bilgiler bulunmaktadır. Hem Çin kaynaklarında hem Türk kaynaklarında hem de paralel tarihi kaynaklarda yer alan bilgiler, büyük bölümü konar-göçer hayat süren, yerleşik dönemlerinde Ötüken’i başkent, idare merkezi olarak kullanan eski Türk boy ve topluluklarının kendilerinden önce yerleşik hayata geçen ve ciddi bir tarım ve üretim

toplumu olan Çinliler ile sürekli alışveriş içinde olduklarını göstermektedir (Alyılmaz, 2005, s. 57).

Ötüken'in batısında 250 km. kadar mesafede kutsal Budin inli adlı dağ vardı. Anlamı da 'ilin koruyucu ruhu' demektir. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yoktu. Hakanın çadırı Ötüken dağında olup, kapısı doğuya bakardır. Gök Türkler, Tanrıya kurban merasimini işte bu 'Budin inli' dağının yakınındaki nehir kıyısında yaparlarmış (Bayat, 2007, s.237).

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ve Orhun çevresinden çok uzaklarda yazılan Kutadgu Bilig'de 'Ötüken' beyinin hikmetli sözleri örnek olarak nakledilmektedir.

“Negü tir eşitgil Ötüken begi,

Sınap sözleşmiş sözni yetrüp ögi

“İdi yakşı aymış Ötüken begi

Tilin tutzu birmiş sanga söz yigi” (Kutadgu Bilig)

Sınanmış ve sözünü düşünerek söylemiş olan Ötüken beyi ne der, dinle,

Ötüken beyi çok iyi söylemiş, sözlerin iyisini sana diliyle ulaştırmış.

Ötüken geleneklerinin ve buraya hakim olanların hikmetli sözlerinin XI.asırda çok uzaklarda uzun müddet devam etmesi manidardır. Yusuf Has Hacıp'in çağdaşı olan ve eserini Bağdad'da yazan Kaşgarlı Mahmud'da Ötüken'i biliyordu. Orhun Abideleri yazılırken Türk hakanının ordugâhı olan 'Ötüken' onun çağında, '*Tatar bozkırlarında Uyurların memleketine yakın bir yerde*' bulunuyordu(Aydemir, 2010, s.204).

Vatan toprağına gömülme isteğı kendi toprağına duyulan aşkın, kendi yuvasına dönme ihtiyacının kutsal olmayan bir biçimidir (Eliade, 2003, s.255). Ergenekon ile örtüşen Ötüken'i atalarımız geçmişte niçin öyle görmesinler? İşte bundan dolayı Ötüken'in kutsiyetinin bilincinde olan Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin adına bu coğrafyada anıt mezar külliyesini inşa ettirmiş, yazıtını da buraya diktirmişti(Ay, 1988, s.14-16).

Kutsal merkezin korunması, kutsal zamanın ve mekânın Tanrı himayesinde olması, Türk düşüncesinin en önemli özelliklerindendir. Ötüken bölgesini ele geçiremeyen ve başkentini buraya kuramayan bir devlet, büyük bir teşekkül veya imparatorluk sayılmazdı (Ögel, 1998, s.2).

Ötüken'in ifade ettiği coğrafya, burasının Türkler ve diğer Orta Asya halkları için kutsiyeti ve bu kutsiyetin sebepleri hakkında ittifak sağlanmış, bu konuda ciddi bir tereddüt kalmamıştır. Ancak bu adın ne manaya geldiği konusundaki tartışmalar henüz sürmekte olup tatmin edici bir sonuca ulaştırılmış değildir (Aydemir, 2010, s.207).

Saadettin Gömeç'e göre, Ötüken adı en azından izah ettiği sahanın büyüklüğü kadar geniş bir anlam ifade etmiş olmalıdır(Gömeç, 2004, s.2). Ötüken adı hakkında görüş beyan eden Fuzuli Bayat, "Ötüken kelimesinin etimolojisini genellikle dua, talep, istek anlamını karşılayan 'öt' köküne bağlamak daha çok kabul görmüştür(Bayat, 2007,s.46).“Gan”, “ken” eki ise Ülgen adındaki 'gen' eki ile aynı türden işlevlidir. Nitekim ilahi menşe, kutsallık, töz anlamları bildiren gan-ken eki ile ilgilidir (Bayat, 2007, s.45).

Moğolların 'Etugen' ana'sının Türklerin kadim kutsal başkenti "Ötüken" ile bir ilgisi olmamalıdır (Aydemir, 2007, s.211).Diplomat ve tüccarların ziyaretgâhları olan hakan ve yabguların karargâhları zamanına göre birer kültür merkezi işlevi görmüştür. Buraları sürekli yabancı kültürlerin tesirlerine açık bulunmuş, kültürlerin karışma alanı veya bir difüzyon bölgesi olmuştur. Türklerde bilinen toprak tanrıçası olmadığına göre, Moğolların toprak tanrıçası 'Etugen' ile Ötüken'in bir ilgisi yoktur (Eberhard, 1995, s.69).

Hunların mezarlarından ele geçirilen diğer buluntulardan yaşam alanlarına değin hepsi şehir hayatına gereken önemin verildiğinin ispatıdır. Ayrıca; bu şehirlerin etraflarındaki şehir surları Hunların büyük çoğunluğunun göçebe olduğunu neşreden müelliflerimizin buradaki maddeleri ve kazılar sonucunda gün ışığına henüz çıkmış daha birçok envanteri göz önünde bulundurmaları temennimizdir. Takdir edilmelidir ki bu surlar; şehirde ikamet eden Türk halkının dışarıdan gelebilecek olası tehlikelere karşı muhafazası için inşa edilmiştir. (Karahan, 2012, s.437)

Göktürkler ve Uygurlar, sığınak, kale ve şehirlere 'balık' diyorlardı (Caferoğlu, 1993, s.108).Kaşgarlı, 'balık' kelimesinin eskiliğine ve kendi devrinde ancak Uygurlarca kullanıldığına işaret eder. Balık kelimesi 'çamur, çamurlu yer, bataklık' anlamına geldiği gibi 'yara, yaralı' anlamına dahi gelirdi(Caferoğlu, 1993, s.498). Şehirlere çamur anlamına gelen 'balığ' denilmesi herhâlde şehirleri oluşturan evlerin inşasında daha çok çamurdan, 'kerpiç kipi' denilen kalıpla yapılan 'kerpiç' ile 'tuğla ve kiremit anlamındaki 'pışığ kerpiç' kullanılmış olmasıyla ilgiliydi (Aydemir, 2007, s.212).

Türklerin tarihte en sıkı ilişki içinde bulunduğu milletlerden biri Soğdlardır. Soğdlular Ak Hunların yıkılmasından sonra Göktürk devletinin tebası oldular. Bunlar daha erken zamanlarda Orta Asya'nın değişik yerlerinde şehirler kurarak oralara yerleşmişlerdi. Göktürk çağında bilhassa şehirlerinde oturanlar Soğdlardı ve sayıları da Türklerden fazlaydı (Ögel, 1998, s.200). Soğdlu bürokratlar ilk zamanlarında Göktürk kağanlarına müşavirlik etmişlerdi (Ögel, 1998, s.188). Bir yüzü Soğd alfabesiyle diğer yüzü de Brahmi harfleriyle yazılmış Bugut yazıtı (Alyılmaz, 2003, s.80) ile daha sonra yine Moğolistan'da bu defa Gov-Altay bölgesinin yaklaşık 50 km güneydoğusunda Çandmani ilçesi sınırları içindeki Şaahar tepesindeki yazıt (Mert, 2009, s. 29) bu kültür temasında Soğd dilinin Türk diline galibiyetine delil teşkil etmiştir (Mert, 2009, s.30). Bu bakımdan Ötüken adının manasının çözümünde Soğd dili bize yardımcı olmaktadır. Hunlar döneminde Türkler kentler kurup yerleşik yaşama geçmedikleri için bir şehrin mekân organizasyonunu tamamlayabilecek düzeyde değillerdi.

Bilge Kağan, Orhun Yazıtlarında Ötüken Dağı'nın 'Türk memleketinin yüreği' olarak önemini dile getirmiştir. Hatta yazıtlarda, Çinlilerin oyunlarına karşı koyup direnebilmek için "Ötüken Ormanından ayrılmayın." öğüdü verilmiştir. Ötüken şu an Rusya ve Moğolistan arasında bir yerde, yani Orhun Nehri'nin kaynaklarına yakındır (Alyılmaz, 2003, s.81). Bu bölge dağlık bir yapıya sahiptir. Özellikle Hangay dağlarında yükseklik 4000 metreye yükselir (Alyılmaz, 2003, s.81). Bu bölge Moğolistan'ın yaşamaya en elverişli bölgesidir (Mert, 2009, s.30). Özellikle Orhun ve Selenga ırmaklar ve vadileri atalarımıza yurt olmuştur. Hunların, Göktürklerin ve Uygurların başkenti vatanı burasıydı. Cengiz Han'ın başkenti bu bölgenin güneyinde yer alan Karakorum şehriydi. Ötüken dediğimiz bölge, stratejik olarak ve yaşamaya elverişliliği ayrıca korunmaya elverişli yüksek dağların arasında oluşu ile başkent olarak seçilmiştir. Şu anda Ötüken bölgesi, Hakasya, Tuva, Moğolistan Cumhuriyetleri'nin kesiştiği alanda olduğu bilinmektedir, günümüzde tarihi öneminden uzak olsa da o dönemde, gerek kuzey kürk yolunda oluşu gerekse jeopolitik öneminden dolayı Hun Devleti'ne ve ondan sonra kurulacak diğer Türk devletleri için kutsal bir yer olmuştur.

3.1.2. Avrupa Hun Devleti

3.1.2.1. Avrupa Hunlarının Siyasi Durumu

MS 434'de Atilla'nın başa geçmesiyle Avrupa Hunları, büyük bir devlet hâline geldiler. Hakim olduğu yıllarda, Avrupa kıtasında en büyük güç olmuştur (Özey, 2002, s.349).

4. yüzyılın sonunda Avrupa’da gözüken Hunlar, İç-Asya’dan batıya göç eden Türk soyundan kavimlerin ilkidir ve bunu başka göçler izleyecekti. Bölgede yaklaşık 80 yıllık hakimiyetleri boyunca inanılmayacak derecede önemli hadiselerle sebep olan Hunlar, önce Batı Asya’nın Türkleşmesini sağlamış, Avrupa’nın o zamanki siyasal düzenini altüst etmiş, Kavimler Göçünü harekete geçirmiş ve Cermen kavimlerini bir daha bütünleşmemek üzere dağıtmış, en önemlisi de Doğu ve Batı imparatorluklarını temelinden sarsmışlardır(Baştav, 2002, s.1356).

Hun tarihinin araştırılmasında karşılaşılan en büyük güçlük, sebep oldukları siyasal olayların azameti ölçüsünde yazılı kaynaklara sahip bulunulmamasıdır(Baştav, 2002, s.1356).

Avrupa Hunları, İç-Asya da 350 sıralarında meydana gelen olaylardan sonra batıya doğru ilerlemişlerdi. Önce 370’li yıllarda, Aral gölü ile Don ırmağı arasında hüküm süren ve İranî bir kavim olan Alanları yendiler. Ardından Don ırmağı ile Dinyester ırmağı arasında uzanan sahada yerleşmiş bulunan Ostrogot hâkimiyetine son verdiler. 363-373 yıllarında Kafkasya üzerinden Ermenistan’a hücum ederek, Doğu Roma İmparatorluğu’nun Mezopotamya eyaletine akınlar yapan Hunlar, Urfa’ya kadar ilerlediler(Özey, 2002, s.350).

Hunların büyük bir kısmı Got hakimiyetine son verdikleri zaman dahi Don ırmağının doğusundaki stepte otururdu. 391-392.de, buz tutan Azak Denizi bölgesini aşarak düşmana saldırmışlardır. 5. yüzyılın başında hâlâ büyük kağanın ordugâhı Hazar Denizi civarında idi ve 412’de Hunlara giden Bizans heyeti tehlikeli bir deniz yolculuğundan sonra Hun karargâhına varabilmiştir. Fakat 430 da artık, Hunların büyük karargâhı Aşağı Tuna bölgesinde bulunuyordu. Lakin Hunların büyük bir kısmı hâlâ Tuna ve Dinyester ırmakları arasında oturuyordu. Hun İmparatorluğunun Batı kanadı güneyde Tuna ırmağına, batıda ise Transilvanya’ya kadar erişmiştir(Baştav, 2002, s.1359).

Hunlar, tabi kavimlerden garnizonlar teşkil ederlerdi. Hunların zor kullanarak Romalılardan getirdiği ziraat işçisini çalıştırdıkları anlatılır. Göçebelerin, ihtiyaç duydukları esnaf ve işgücünü yabancılardan sağladıkları bilinir(Ahmetbeyoğlu, 2002, s.1430). Göçebe toplumlar yerleşik toplumlarla mübadelede bulunmadan yaşayamazlardı (Baştav, 2002, s.1389).

Hunların üretim maddeleri birbirinin aynı olduğundan iç ticaret zayıftı. Hunlar başlangıçta giyecek ve gıda maddeleri ithal ederlerdi. Bunların dışında silahlar çok yer

tutardı. Göçebe toplumu muhtaç olduğu silahların hepsini imal edemezdi, üstelik silah imaline yarayan hammaddeyi de her zaman bulamazlardı. Normal zamanlarda ok, yay ve kargıyı kendileri yaparlardı. Ancak, büyük çapta muharebeler başladığında, esasen zayıf olan imalat sanayi yetersizdi. Bu yüzden yabancılara başvurmaya mecburdular. Silahlardan sonra ithal maddeleri arasında tahıl başta gelirdi(Baştav, 2002, s.1387).

Demir, kılıç, keten ve elbiseler aranan maddelerdendi. Bütün bunlara karşılık Hunlar yerleşik kavimlere at, et, kürk ve köle satarlardı. Hunlarda ticaret eski bir meslekti ve Hunların servetinin artması nispetinde sınıflar da meydana gelmeye başlamıştır. Hun ticaretinde Doğu İmparatorluğu ilk sırada idi, Batı İmparatorluğuyla olan ticaret daha sonralarıydı. Hunların şehirleşmeleri arttıkça ticaretlerinin de arttığı söylenebilir(Baştav, 2002, s.1388).

Hun İmparatorluğunun ortaya çıkması birçok Roma şehrinin ve tüccarının refahının arttırmıştır (Baştav, 2002, s.1388).

3.1.2.2. Avrupa Hunları Başkenti Olarak Etzelburg Şehri

Cermenlerin koyduğu bu ismin Attila'nın şehri anlamına geldiği söylenmektedir(Türk Dünyası Kültür Atlası, s.99). Cermenler Attila'ya Etzel demişlerdir(Baştav, 2002, s.1394). Şehir, günümüzdeki Budapeşte yakınlarındadır hatta bazı araştırmacılara göre Tuna'nın kıyısındaki bugünkü Peşte olduğu belirtilir (Türk Dünyası Kültür Atlası, s.102). Almanlar Attila'ya kendi dillerinde Etzel dediklerinden Attila'nın şehri manasına olduğu söylenir (Yazıcı, 2011, s.127).

Hunlar yapıları gereği göçebe ve savaşçı bir millet olduklarından mamur, tarihte iz bırakmış ve günümüzde de kullanılan büyük şehirleri olmamıştır. Jordanes'in Getica adındaki meşhur eserinde de belirttiği gibi "Attila, ağaçtan çatma evlerini, fethettiği şehirlere tercih ederdi" (Nemeth, 2002, s.1406). Yine Ammianu'un 'Hiçbir zaman meskenlerin, damları altına girmezlerdi' tasviri de Hunlar'ın şehirciliği ile ya da konar-göçerlikleri ile ilgili dikkate değer bir tespittir (Nemeth, 2002, s.1407).

Toprakları Güney Rusya, Romanya, Bosna Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan'ın kuzeyi, Avusturya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Güney ve Orta Almanya'yı kapsayan Avrupa Hunlarının merkezi şimdiki Orta Tuna bölgesindedir(Ahmetbeyoğlu, 2013, s.95). Bu sahada, Hun nüfusunun az bir kesimi yaşamaktadır. Tuna'nın batısında Pannonia'daki Ostrogotlar ve Tuna'nın doğusunda yerleşmiş olan Gepidler gibi Germen menşeli

Sogdiana bölgesine, oradan Kafkasya önlerine ve Don-İtil nehirlerinin aşağı mecralarına doğru idi(Ahmetbeyoğlu, 2013, s.159).

Hun Devleti'nin merkezi şimdiki Orta Tuna bölgesindedir. Bununla birlikte bu alanda Hun nüfusunun küçük bir kısmı bulunur. Tuna'nın batısında Pannonia'daki Ostrogotlar ve Tuna'nın doğusunda yerleşmiş olan Gepidler gibi Germen menşeli insanlar hâlâ nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadır(Ahmetbeyoğlu, 2013, s.95).

Hunlar'ın merkezi durumundaki Macar Ovası, Karpatlar bölgesindeki bozkırların kalbi durumundaydı(Ahmetbeyoğlu, 2013,s.160). Bu stratejik ve verimli topraklar Hunların kısa sürede büyük, zengin bir imparatorluk vücuda getirmelerini kolaylaştırdı.

Attila'nın hükümet, devlet merkezinin neresi olduğu meselesi oldukça ihtilaflıdır (Ahmetbeyoğlu, 2013, s.114). Birçok tarihçi, Attila'nın sarayının, Rua zamanında orduların bulunduğu Tisa çevresindeki aynı yerde olduğunu, bazıları ise yerin tespitinin mümkün olmadığını düşünüyorlar(Ahmetbeyoğlu, 2013, s.114). Bu düşüncelerin temelinde Priskos'un da dâhil olduğu Doğu Roma elçilik heyetinin izlediği yola bakarak, Attila'yı bugünkü Romanya düzlüklerinde aramaları yatmaktadır (Ahmetbeyoğlu 2013, s.114). Attila 445 yılından önce Tuna ile Güneydoğu Karpatlar arasındaki bölgede oturmuştur (Ahmetbeyoğlu, 2013, s.115).

Son yıllarda yapılan kazılarda Avrupa Hunlarına ait farklı arkeolojik kazılarda çeşitli arkeolojik eserler bulunmuştur. Tisa vadisinde 15-16 km. uzaklıktaki Nagyszezsos'da ele geçirilen Avrupa Hunlarına ait olduğu sanılan 1 m. yüksekliğinde 40-50 kg. ağırlığında büyük bir kazan ortaya çıkarılmıştır. Anılan bu bölge Hunlar'ın başkenti Etzelburg'a bağlı bir yerdir (Ahmetbeyoğlu, 2013, s.191).

Fotoğraf 3 (Günümüz Peşte'sinden bir görünüm, Tuna nehrinin karşı kıyısı Buda Şehridir, kaynak Google earth)

Şehir, Attila'nın ordularının hareket noktasını teşkil etmesi, gerek Tuna nehrinin kıyısında oluşu ve Tuna'nın taşımacılığa, ulaşımına müsait yapısı gerekse de, Avrupa'nın merkezinde olması, yaşamaya elverişli, sulak ve iklim anlamında ılımanlığı ile başkent olmayı gerçek manada hak etmiş bir yerdir. Etzelburg şehrinin yerinde şu anda Peşte şehri yer almaktadır ki, Macarların yani Attila'nın torunlarının devletinin başkentliğini yapmaktadır. Avrupa Hunlarına ait pek iz kalmamıştır ki, bunun Attila'dan sonra şehrin çok fazla akınlara, savaşımlara, farklı farklı devletlere evsahipliği yapmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Stratejik ve jeopolitik konumu Etzelburg'u ya da bugünkü adıyla Peşte'yi tarihin her döneminde cazibe merkezi yapmıştır.

3.1.3. Göktürk Devleti

3.1.3.1. Göktürklerin Siyasi Durumu

Orhun bölgesinde Ötüken merkez olmak üzere önceki Moğol Juan-Juan Devleti topraklarında yer alan Göktürk Kök-Türk yani semavi, ilahi Türki Hakanlığı VI. yüzyılda Töles (asıl öz) diye de anılan Oğuz boylarından ibaret Asya Hunlarının torunları tarafından kuruldu(Kafesoğlu, 2013, s.516). Juan Juan devletini yenilgiye uğratarak kendini hükümdar ilan eden Bumin'in, Aşina (Kurt) lakabı ile meşhur ailesi Güney Hun hükümdarlarının yardımıyla Büyük Hun İmparatoru Mo-tun'un sülalesinden geliyordu (Kafesoğlu, 2013, s.516). Her bakımdan Asya Hunları'nın varisi

olan Göktürk Hakanlığı (552-744) Bumin'in kardeşi olan devletin batı kanadının başında görev yapan Yabgu ünvanlı İstemi ile doğudaki asıl hükümdar Bumin'in oğlu Mukan zamanlarında en parlak dönemlerini yaşamıştır (Taşağıl, 2002, s.10).

Devlet batıda Maveräünnehir, Hazar Denizi sahilleri, Harizm bölgesi, Aral gölünün kuzeydoğusundaki Oğur boyları, Azak Denizi'ne kadar Kuzey Kafkaslar idare altına alındı ve hakanlığın sınırları doğuda Baykal Gölünün kuzeyi ve Kerülen Irmağından İç Asya dâhil batıda Karadeniz'e kadar genişledi (Kurat, 2002, s.75).

İstemi Yabgu'nun büyük çaptaki faaliyetleri neticesinde Göktürk Hakanlığı Çin, Bizans, Sasani imparatorlukları arasında dört yana etki yapan bir cihan devleti haşmeti ile yükselmişti. Fakat bu durum uzun sürmedi. Güçlü komşusundan korkan Çin, vaktiyle Hunlara uyguladığı entrika mekanizmasını işleterek Türk hanedan üyelerini birbirine düşürdü ve sonunda batıda İstemi'nin oğlu Tardu, doğu kanadının hakimiyetini reddettiğinden hakanlık ikiye bölündü. (Kafesoğlu, 2013, s.516). Bu devir Çin'de tam tersine Sui sülalesi tarafından siyasi birliğin kurulduğu yıllardı. Zayıflayan Doğu Göktürk Hakanlığı Çin ile giriştiği uzun mücadeleyi kaybettiğinden Çin himayesinin büsbütün ülkeye yerleştiği 630'da Batı Göktürk Hakanlığı da Çin tabiyetine girdi; siyasi ihtirasa kapılmış olan Tardu'nun bazı zaferlerine ve bir ara hakanlığın doğu bölümüne de hakim olan Göktürk birliğini ihyat etmesine ve küçük torunu usta bir savaşçı ve seçkin bir taktisyen olan Tong Yabgu'nun kısa bir süre yurda sükun ve refah sağlamasına rağmen, yıkıcı Çin propagandası karşısında çıkan iç isyanlar kısa sürede aynı akıbeti hazırladı (Kurat, 2002, s.76).

Göktürk tarihinin karanlık dönemi olan 630'lu yıllar yaklaşık elli yıl süren hürriyet ve istiklalden yoksun dönemi halk için gerçekten zor geçmiştir (Kafesoğlu, 2013, s.517). Devlet başsız, millet yalnız kalmıştı. Halkın bu acı ve özlemine Aşina ailesinden Kutluğ cevap vermiş ve giriştiği istiklal ve bağımsızlık mücadelesini, Göktürk tarihinin efsane ismi Tonyukuk'un da yardımı ve çevresinden yardım eden Türklerin ortak gayretleriyle kazanmıştır ve başkent Ötüken'de II.Göktürk Hakanlığı'nı kurmuştur(Kafesoğlu, 2013, s.517).

İl-teriş (devleti derleyen toparlayan) ünvanı ile hakan ilan edilen Kutluğ, on yıl kadar Çin'e ve itaat altına alınması gerekli topluluklar üzerine başarılı seferler yaptıktan sonra 692'de ölünce iki oğlu henüz küçük olduklarından (Bilge sekiz, Kültigin yedi yaşında) yerine yirmi yedi yaşındaki kardeşi Kapgan (Fatih) geçti. Türk tarihin sayılı fatihleri

arasında yer alan Kapgan (692-716) Çin'i daima baskı altında tutmak, elli yıllık fetret döneminde Çin topraklarına yerleşmiş Türkleri anavatan Ötüken'e çekmek, Asya'daki bütün Türkleri Göktürk sancağı altın kurt başlı tuğ altında toplamak gibi yüksek emellerini, Çin'e devamlı akınlar, On-oklar, Türgişle, Karluklar, Kırgızlar, ve diğer kabileleri üzerindeki zaferleri ve Bilge'nin de katıldığı, fakat Tonyukuk'un idaresinde yapıp Demirkapı'ya kadar uzanan meşhur Maveraünnehir seferi ile gerçekleştirdi(Kafesoğlu, 2013, s.517). Ancak şiddetli davranışları tepkilere sebep oldu. Oğuzlar'ın bir suikasti sonucu hayatını kaybetti(Temmuz 716) (Taşağıl, 2002, s.17). Yerine hakan olan oğlu isyanları batırıp yurda huzur getiremediği için Bilge ile Kültigin taraftarlarınca tertiplenen bir ihtilalle tahtından indirildi (Taşağıl, 2002, s.17). Onun yerine Bilge, hakan ilan edildi (716-734). Çin yıllıklarında savaş sanatının ustası olarak anılan kardeşi Kültigin ordu kumandanlığını üstlendi; Tonyukuk ise meclis başkanlığı ve başbakanlık yapıyordu. Bilge'nin zamanı genellikle sakin geçti, ülkede asayiş sağlandı, memleket imar edildi. Bazı âbideler ve ünlü Orhun kitabelerinden Tonyukuk ve Kültigin adına dikilenler bu devrin yadigârlarıdır (Kafesoğlu, 2013, s.517). Bilge'nin 734'de zehirlenerek ölümünden sonra oğulları memlekete sahip olamadılar ve idare Oğuz boylarının meydana getirdiği Uygur birliğinin eline geçti (Kafesoğlu, 2013, s.517).

3.1.3.2. Göktürk Devlet Merkezi Olarak Ötüken Şehri

Göktürklerin bir imparatorluk olarak tarihin karşısına çıktıkları(552) dönem öncesine ait kaynak yetersizliği sebebiyle, Moğol soyundan gelen Avarları (Apar) yenik düşürerek tarihten silmiş olmalarından önceki vaziyetleri daha henüz açıklığa kavuşmamıştır (Meram, 2006, s.125).

Harita 4. www.tarihvemedeniyyet.org

Belgelerin yetersizliğine rağmen, Göktürkler tarih sahnesine çıktıktan sonra yerleşik toplumsal yaşam biçimi sürmüştür, bayındır ve uygar şehirler kurmuşlardır (Meram, 2006, s.125). Bu çağda açılmış sulama kanallarının birçoğu, yakın zamanlarda Rus arkeologlarca bulunmuştur. Bunlardan biri “Tötö kanalı”dır. 10 km. uzunluğundaki bu kanal, Rus arkeologlara göre, yapımı zor bir kayalık bölgede açılmış, yüksek bir matematik bilgisiyle yapılabilecek bir su dağıtım şebekesinin de kanala bağlanmış olduğu görülmüştür (Meram, 2006, s.125).

Rus arkeologlarınca yapılan kazılarda, Göktürk kentlerinin bir bölümü bulunmuştur. Günümüzde bir Kırgız ülkesi olan Isık Gölü yöresinde, Barshan Kentinin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Meram, 2006, s.125). Daha sonra, Tanrı Dağları’nın kuzey yöresinde Göktürkler’e ait Çargelan, Çumgal, At-baş, Çaldıvar, Şirdak,-Beğ, ve Manakeldi kentleri bulunmuştur (Meram, 2006, s.126).

Göktürkler döneminin ünlü başkenti Ötüken kentinin kalıntısı daha bulunamamıştır (Meram, 2006, s.127).

Ötüken’in yeri konusunda araştırma yapan bilim insanları, Ötüken’in Orhon ırmağı yakınlarında bulunan Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu Koşo-Çaydam

bölgesinin Ötüken olduğu konusunda görüş beyan etmişlerdir(Aydın, 2007, s.1261). J.Schubert 1957-1961 yıllarında Moğolistan'a yaptığı araştırma gezilerini topladığı seyahat kitabında hem Moğol tarihi hem de eski Türk eserleri hakkında önemli bilgiler vermişti. Kimi ilginç ve bir o kadar da önemli bir yerde söz etmiş; Hangay dağ sırasının en yüksek noktası olan ve 4021 m. yükseklikteki zirvesi karlarla kaplı yüksek bir dağdır. Bölgenin Zavhan-Aymak'ın doğu bölümündeki Otgan bölgesinin Türkler'den kalma birçok eser barındırdığını ancak yazıtını işlediği yazısında Ötüken için Hangay dağlarının kuzeybatı kısmı, Orhon ile Tes ırmağı arasındaki bölgeyi düşünmektedir (Aydın, 2007,s.1263).

Fotoğraf 4 (Otgon Tenger Dağının uydu fotoğrafı, kaynak, Microsoft Virtual Earth)

Ötüken, Türkolog A.Von Gabain'in dediğine göre, güneyinde Hangay Dağı, Kuzeyde ise Tamır ırmağı ile çevrelenmiş doğal savunma kalesi durumunda olan bir yayladır. (Aydemir, 2010, s.198) Faruk Sümer ve Fuzuli Bayat'a göre ise Ötüken, şimdi Moğolistan'da Hangay sıradağlarının doğu kesiminde Orhun ve Tamır Irmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerde, Uygurların başşehri olan Ordubalık'ın az güneyinde bulunmaktadır (Aydemir, 2010, s.198). Bu konuda görüş beyan eden Saadettin

Gömeç’de “İl idare edilecek yer” olarak gösterilen bu yerin tek bir nokta olmaması, bunun geniş bir coğrafi mekânı anlatmış olması gerektiğini söylemiştir(Aydemir, 2010, s.198).

Günümüze kadar yapılan çalışmalar sonucunda Ötüken’in ifade ettiği coğrafya, burasının Türkler ve diğer Orta Asya halkları için kutsallığı ve bu kutsiyetin nedenleri hakkında birlik sağlanmış, bu konuda önemli bir tereddüt kalmamıştır (Aydemir, 2010, s.198).

Saadettin Gömeç’e göre, Ötüken adı en azından ifade ettiği coğrafyanın genişliği kadar geniş bir anlam ifade etmiş olmalıdır (Gömeç, 2004, s.2). Ötüken adı hakkında görüş bildiren Fuzuli Bayat, “Ötüken kelimesinin etimolojisini genellikle dua, talep, istek anlamının karşılayan “öt” köküden bağlamak daha çok kabul görmüştür” (Bayat, 2007,s.45). Bir başka araştırmacı Osman Karatay, “Ötüken Yış” adlı makalesine yaptığı ekte “Eski kaynaklarda Ötüken dışında başka yerler için de ‘yış’ kullanılır (Aydemir, 2010, s.207).

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında çok sayıda geçen Ötüken adından sonuca ulaşmak mümkün değildir(Aydın, 2007, s.1265). Bu yazıtlarda sadece Ötüken’in önemi ve orayı terketmemenin önemi gibi cümleler bulunmaktadır. Şine Usu Ve Terhin yazıtları Ötüken’in yeri konusunda daha açık bilgiler vermektedir (Aydın, 2007, s.1265).Örnekle, Şu Da geçen, “Ötüken (ormanlı) dağı zirvesi, As-Öngüz zirvesi, İduk zirvesinin batısında Yabaş ve Tokuş (ırmaklarının) birleştikleri yerde yazı geçirdim” cümlesinden en azından Ötüken’in yerini tespiti yardımcı olabilecek kimi yer adları geçmektedir. Buna benzer cümleler Terhin yazıtlarında da bulunmaktadır (Aydemir, 2007, s.1265).“Ejderha yılında Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin ve Kan-Iduk zirvesinin batısında yayladım” (Tekin, 1983, s. 806).

Harita 5 www.tarihvemedenyet.org

Göktürklerin şehirleşme konusundaki çalışmaları, soyundan geldikleri Hunlardan kalma bir gelenektir (Esin, 1979, s.159). Göktürkler, devletin kuruluş aşamasında üstün kuvvetlerin önünden kolayca kaçabilmek imkânını veren çadır şehirlerini tercih etmişlerdir (Esin, 1979, s.159). Kara-kum'daki Göktürk ordusunun bu mahiyette bulunduğu Tonyukuk'un abidesindeki ifadeden anlaşılıyor (Esin, 1979, s.159). Nitekim Tonyukuk, Çinlilerin hücumundan, konar-göçer Türkleri Kara-kum'dan kaçırmış ve *"Türk budung... Ötüken yeriğ konmuş"* idi. (Orhun Yazıtları).

3.1.4. Hazar Devleti

3.1.4.1. Hazarların Siyasi Durumu

Hazarlar tarih sahnesine, Sabar Türklerinin devamı olarak çıkmışlardır (Taşağıl, Hazarlar, İslam Ansiklopedisi, 1998, c.VII, s.116).

Hazarların Orta Asya'dan çıkarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeye yani İdil boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir (Yücel, 2002, c.2, s.781).

Günümüzde Hazar Denizi adında yaşamaya devam eden Hazar ismi tarihi kaynaklarda, 558 yılında Sabarların siyasi varlıklarını kaybetmelerinden önceki Sasani-Sabar savaşları dolayısıyla geçer (Taşağıl, 1998, c.VII, s.116).

Hazar adı farklı anlamlar taşısa da genel olarak “gezen, dolaşan, bir yere bağlı olmayan” anlamını barındırmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda Hazarlar, Türk kökenli, Türki bir kavim olduğu ortaya çıkarıldı. Hazar adı bir millet adı olmaktan çok Hazar Denizi civarında yaşayan kavimlerin genel ve ortak adıdır(Kocarık, 2013,s.144).

Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynaklara göre M.S.2.yüzyılın sonlarına doğrudur. M.S.198 yılında Hazarlar Barsilialarla birlikte Ermenistan’a saldırmışlardır. M.S.3.yüzyıldan başlayarak 4.yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sasani İmparatorlukları arasında meydana gelen savaşlarda Hazarlar her zaman Sasanilerin yanında yer almışlar ve Bizans’a karşı onlarla birlikte savaşmışlardır (Yücel, 2002, c.2, s.781). Ancak 4.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sasaniler, Ermenistan’ı istila edip komşularına karşı istilacı bir siyaset izleyince, Hazarlar bu defa Bizans ile anlaşarak, onlara karşı savaşmaya başlamışlardır. MS363 yılında Bizans imparatoru Julian’ın Ermenistan’da bulunan Sasanilere karşı yaptığı savaşa Hazarlarda katılarak Bizans’a yardım etmişlerdir (Yücel, 2002, c.2, s.781). Bunun üzerine Sasaniler, Kafkasya’da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırmalarını sağlamışlardır.

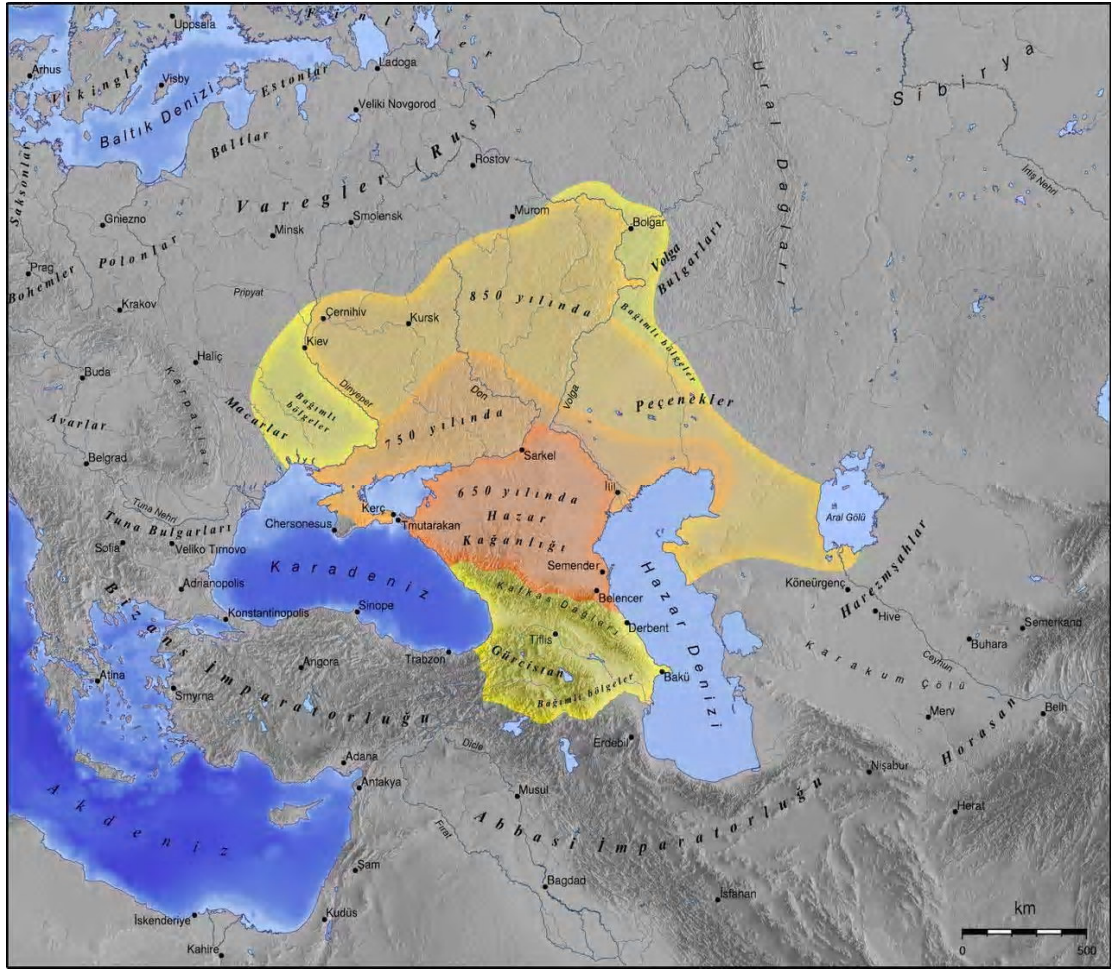
Hazarlar yaşadıkları dönem itibarıyla Bizanslılar, İranlılar, Slavlar ve Araplarla siyasi ilişki hâlinde olmuşlardır (Yazıcı, 2013, s.174). Heraklius soyu zamanında Bizans’la birlik olup İran üzerine yürümüşlerdi (622-627). Hatta Bizans sülalesi ile evlilik yoluyla ailevi birlikte kurulmuştu.

Hazar Devleti esas ağırlık merkezi, önceleri Terek nehri boyunda iken daha sonra İdil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzalarına yayılmış ve önemli ticaret yollarını kontrol altına almışlardır (Taşağıl, 1998, c.VII, s.116). Devletin temel unsuru Ak Hazar ve Kara Hazar diye iki gruba ayrılan Hazar ahalisiydi. 8.ve 9.yüzyıllarda iyice genişleyen Hazar Hakanlığına İdil Bulgarları, Kama ve İdil boylarındaki çeşitli Fin kavimleriyle Burtaslar ve Orta Dinyeper (Özi) yöresindeki Slav kavimleri de itaat ettiler. En geniş zamanında Hazar ülkesinin sınırları Yayık ve Cim nehirlerinde batıda Dinyeper nehrine kadar uzanıyordu (Yücel, 2002, c.2, s.781).

yılında saldırarak onları Tuna'ya doğru göçe zorlamışlar ve 665 yılından sonra da yıkmışlardır (Yücel, 2002, c. 2, s.783). Böylece Hazarların topraklarının sınırları iki katına çıkmıştır. Yine Dnyeper ve Oka çevresindeki Slavları vergiye bağlayıp onları da kuzeye itmişlerdir (Yücel, 2002, c.2, s.783).

Azak Denizi kıyılarının ele geçirilmesi Bizans'la temasların sıklaşmasına imkân sağladı. (Taşağıl, 1998, c.VIII, s.117).

VII.yüzyılın ortaları hem İslamiyet'in hem de Hazarların hızla yayıldığı bir dönem olduğundan, bu dönemde Hazarlarla İslam orduları sık sık karşılaşmaya başlamışlardır. Araplarla Hazarların mücadeleleri şiddetli ve devamlı olmuştur. İlk büyük savaş 651 yılında Halife Hz.Ömer zamanında Selman b.Rebia komutasında yapılmış ve İslam orduları Hazar topraklarına girip, Derbend'i aşarak Hazarların bu sıralardaki başkentleri olan Belencer'e kadar ilerlemiş, ancak Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir (Yücel, 2002, c.2, s.783). Arap kumandanı ile dörtbin kadar askeri imha edilmiştir. Belencer'in Araplar tarafından istila edilmesinden sonra Hazarlar başkentlerini aşağı İdil havalisine nakletmişlerdir (Yücel, 2002, c.2, s.783).

Harita 7 (VII.yüzyıla ait Hazarların haritası, kaynak tarih haritaları)

www.tarihvemedeniyyet.org

Hazar Devletinin kuzeydoğusu sürekli İç Asya'dan gelen diğer Türk kavimlerinin tehdidi altındaydı. Don Irmağının aşağı havzasında inşa edilmiş olan Sarkel Kalesi bir bakıma bu akınlardan ülkeyi koruma amacına yönelikti (Taşağıl, 1998, c.VIII, s.117). Peçenekler ve Uz(Oğuz) boyları özellikle Hazarları çok zorluyordu. Aynı zamanda bu boy mensuplarının birçoğu Hazar ordusu mensubu olmuşlardır (Taşağıl, 1998, c.VIII, s.117). 860 yılından sonraki saldırılarla Don ve Dinyeper nehirleri arasındaki araziye ele geçiren Peçenek ve Uz kavimleri Hazar devletini siyasi olarak iyice zor durumda bırakmışlardır (Yücel, 2002, c.2, s.783). 11. yy'ın başlarında Hazar ülkesi yine doğudan gelen yoğun bir Kuman-Kıpçak baskısına maruz kalmıştır. Zayıf düşmüş olan devlet bu baskı sonrasında siyasi olarak parçalanmıştır (Yazıcı, 2013, s.174).

3.1.4.2. Hazarların Türk Tarihindeki Ehemmiyeti

Hazarlar arıcılık ve ziraatla de uğraşmışlar fakat yer aldıkları jeostratejik bölgenin de etkisiyle tüccar bir kavim olarak tanınmışlardır (Yazıcı, 2013, s.177). Hazarlar un, kadife, bal, balmumu ve deri ticareti yaparlardı (Yazıcı, 2013, s.177). Gemicilikte Hazarlarda gelişmişti, her ne kadar bir kara bölgesinde bulunsalar da gemicilikte de devrinin devletlerine göre iyi durumdalar.

Hazarları Türk tarihinde diğer devletlerden ayıran en temel özellikleri de Musevilik'in Türkler arasında yalnız onlar arasında yayılmış olmasındandır (Taşağıl, 1998, c.VIII, s.118). İslamiyet'te özellikle İslam devletinin akınları ile halk arasında itibar bulsa da halkın büyük bir çoğunluğu Şamanist idi (Yazıcı, 2013, s.177). Hükümdar ailesi Musevilik'i kabul etmişti (Yazıcı, 2013, s.177). İbraniceyi de resmi alfabe olarak kullanmışlardır. Daha sonraları Bizanslılardan Yunan yazısını, Araplardan da Arap yazısını öğrenmişlerdi. Göktürk alfabesini ve Fahreddin Mübarekşah'ın eserinden anlaşıldığına göre 21-22 harften ibaret Kril (Cryill) yazısını da kullanmışlardı (Orkun, 1946, s.155). Fakat onlardan zamanımıza tereddütlü bir mektuptan başka yazılı eser kalmamıştır (Orkun, 1946, s.155).

3.1.4.3. Hazarlarda Sosyal Hayat

Hazar Devleti'nin dayandığı temel unsur Ak ve Kara Hazarlar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kaynakların verdikleri bilgilere göre Ak Hazarlar yakışıklı ve açık renkli, Kara Hazarlarda isimleri gibi oldukça esmer tenlilerdi (Yücel, 2002, c.2, s.793).

Daha önce de değinildiği gibi Hazar Devletinin toprakları Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar denizi sahilleri yani Kafkas Dağlarının kuzey yakası, Don nehri ve Azak Denizi ile İdil nehri arasındaki üçgen bölge idi. Hazarlar X.yüzyılda Kırım'a ve Kerç boğazına da sahip olmuşlardır (Yücel, 2002, c.2, s.794). Bu suretle Hazar yurdu VIII.yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın ekonomi ve gelişme anlamında önde gelen yeri olmuştur. İşte bu uygun coğrafi durum Hazar Devleti'nin gelişmesinde etken bir rol oynamış, Hazarların diğer Türk kavimlerinden önce yerleşik hayata geçmeleri ve ziraat ile uğraşmalarına, ticaret faaliyetlerinde de dönemindeki diğer devletlerden de önde yer almalarına yol açmıştır. Bunun da neticesi olarak Hazarların birçok müreffeh şehir kurdukları görülmektedir.

3.1.4.4. Hazarlarda Şehircilik

Hazarlar coğrafi olarak çok önemli bir mevkide bulundukları için önce bulundukları bölgeyi iyi incelemek gerekir. Hazar ülkesi önceleri Terek nehri boylarında iken sonra ağırlık merkezi Aşağı İtil boyuna kaymıştır (Kurat, 1971, s.30). Burası İtil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını teşkil ediyor aynı zamanda devrin en önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Bu yollardan en önemlisi İtil (Volga) nehrinin kendisi idi; İslam dünyası (Suriye, Irak, İran ve Türkisan) ile Çin ve İskandinavya arasındaki ticaret yolları buradan geçiyordu. Aynı şekilde Harezm'den Aşağı İtil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine giden Kervan yolu da buradan geçiyordu.

Hazar ülkesi genelde Hazar deniziyle Karadeniz arasındaki sahayı kaplıyordu. Güneyde Kafkas Dağları sınır olmakla birlikte Azerbaycan ve İrminiye sık sık Hazar hakimiyetine girmiştir (Taşağıl, 1998, c.VII, s.116). Yerleşim sahaları Don-Volga (İtil-İdil) Kafkasya üçgenini içine alıyordu (Rasonryi, 1996, s.111). Bu bölge kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının kavşak noktasıdır; İslam dünyasının ve Çin'in, İskandinavya ile ticareti İdil (Volga) nehri yoluyla yapılmaktaydı (Yazıcı, 2011, s.173).

Kafkasya doğal coğrafi şartlar, farklı milletler ve dinler bakımından zor bir bölgedir. Kafkasya'da herhangi bir milletin tarihini Kafkasya'nın genel tarihini dışlayarak yazmak mümkün değildir (Kocarı, 2013, s.4).

25 kralın başında olduğu kaynaklarca belirtilen Hazarlara bu siyasi gücü sağlayan başlıca imkânlardan biri, hakanlığın coğrafi mevki itibarıyla Ortaçağların belki en canlı ticari faaliyet bölgesinin merkezinde yer almış olmaları idi. Hazar ülkesine İskandinavya'dan, Volga ve Kama boylarından bilhassa kürkler(sumur, kakım, sansar, zerduva, tilki vb) ve diğer ticari mallar (balmumu, tutkal) Çin'den ve Türkistan'dan ipek ve kumaşlar, Bizans'tan türlü sanat ve süs eşyası geliyor, İtil ve başka Hazar şehirlerinde pazarlanıyor, bu zengin ve çeşitli emtia Orta Asya, Doğu Avrupa, Yakındoğu kıtaları arasında yolların kesişme merkezindeydi (Gökçe, 2012, s.78).Hazar Devleti yöneticileri devlete yüksek gelir sağlama bakımından bu büyük ticari faaliyeti teşkilatlandırıp emniyet ve kontrol altına almak suretiyle en iyi şekilde değerlendiren bir sanayisi birlik olarak Türk devletleri arasında öne çıkmıştır (Gökçe, 2012, s.78). Hazar barışı diye tabir edilen sükûn hâli de bu bahsedilen ticari güvenlik koridorudur.

İslamiyet öncesi devirde kurulan diğer Türk devletlerinden ticaret, ziraat ve sanata daha fazla yer vermeleri bakımından ayrılan Hazarların Belencer ve Semender başta olmak üzere birçok şehirleri vardır.

3.1.4.4.1. Hazar Devleti Başkenti Olarak Belencer Şehri

Hazar Devletine üç şehir sırasıyla başkentlik yapmıştır. İlk başkent Belencer şehridir. Sonra Semender, daha sonra da İtil (Atil) şehri başkent olarak kullanılmıştır. (Rasonryi, 1996, s.118)

Devletin kuruluş aşamasında bugünkü Dağıstan Özerk bölgesinde yer alan Koysu ırmağı üzerinde bulunan Belencer şehri Hazarların kurduğu ilk şehirdir. Şehir Kuma nehrinin güney bölgesinde Hazar Denizinin batı kıyısında, Bakü'nün biraz kuzeyinde yer almaktaydı (Kocarık, 2013, s.92). Belencer adı (Balanjar) bala (büyük anlamında) ve Enzher (Dağıstan'da yaşayan bir Hazar sülalesinin adı) sözcüklerinden türemiş olmalıdır (Kocarık, 2013, s.92).

Hazar Denizi ile Kafkas sıradağlarının birbirine en fazla yaklaştığı dar bir geçitte yer almaktadır. Avrupa'yı Asya'ya bağlayan kervan yolunu korumak üzere, Persler tarafından 5'inci yüzyılda bir kale-kent olarak kurulan Belencer, Pompei'nin MÖ 64'te yaptığı bir sefer sırasında Roma hakimiyeti altına alındı. 728'de Müslüman Arapların hâkimiyetine giren şehir, bu dönemde bir sanat ve ticaret merkezi olarak gelişti. Daha sonra Hazar Türklerinin akınlarına uğradı. Bununla birlikte uzun süre, Müslüman dünyasının bir sınır kalesi olarak kaldı.

Hazar başkenti Belencer bugün Dağıstan'da Koy-su (Sulak) Irmağı üzerinde bulunan bugün Andreyeva (Anderay) Yakınlarındaki Endere harabeleridir.

Genç devletin önemli şehri Belencer 8. yy.dan sonra Hazarların aleyhine gelişen, İslam orduları akınları ve Bizans mücadelelerinden sonra Hazar Devletinin önemli bir parçası olma özelliğini yitirmiştir (Kocarık, 2013, s.93).

H. 31 (M 651-652) yılında Halife Hz. Ömer zamanında Selman bin Rebia komutasında yapılmış ve İslam Orduları Hazar Topraklarına girip Derbend'i aşarak Hazarların bu sıralardaki Başkentleri olan Belencer'e kadar ilerlemiş, ancak Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Arap kumandanı ile dört bin kadar askeri imha edilmiştir. Belencer'in Araplar tarafından istila edilmesinden sonra Hazarlar Başkentlerini aşağı İdil havalisine nakletmişlerdir (Yücel, 2002, c.2, s.794).

Belencer şehrinin başkentliği fazla uzun sürmemiştir. İslam ordularının güneyden baskısı ile Hazar Devletinin güney sınırına daha yakın olan Belencer terkedilmiş ve başkent, daha kuzeyde bulunan Semender olarak değiştirilmiştir. Belencer'den günümüze çok fazla eser kalmamıştır çünkü o dönemde bölgenin de koşullarıyla doğru orantılı olarak yapılarda kullanılan ağaç malzeme dayanıksız olduğundan asırlara dayanamamıştır ve Belencer'e ve Hazarlara ait herhangi bir kalıntı bulunamamıştır (Kocarık, 2013, s.93).

Şehir 1220'de Tatar Türklerinin, ardından da Moğolların hakimiyetine geçti. Bu dönemde kente Temir (Demir) Kapı' adı verildi. 16'ıncı yüzyıl başında Safevilerin eline geçen Belencer, 1578'de Özdemirolu Osman Paşa tarafından fethedilerek, Osmanlı topraklarına katıldı. 1606'da yeniden İranlılara geçen şehir 1735 ve 1796'da geçici olarak; 1813'te de kesin olarak Rusların eline geçti (wikipedia, dağıstan özerk cumhuriyeti) 1991'de Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra da Dağıstan Özerk Cumhuriyeti sınırlarında kalmıştır.

3.1.4.4.2. Hazar Devleti Başkenti Olarak Semender Şehri

Semender, Hazar Gölünün batı kıyısında Dağıstan bölgesinde, Semender şehrinin kuzeyinden İtil şehrinin güneyinde yer alan Hazar Devletinin başkentliğini yapmış bir şehirdir.

Semender VIII. yy.ın sonuna kadar Hazarların devlet merkezliğini yapmıştır. Daha sonra Hazarlar'ın başkenti İdil'e taşınmıştır. İlim dünyasında bu şehrin VIII. yy.ın başına kadar var olmadığı kanaati hakimdir. Derbend ile İdil arasında, İdil'in güneyinde, yürüyüş mesafesi sekiz günlük mesafede, Dağıstan'da Hazar denizi kenarında bulunduğu bildirilen Semender'de meyve bahçeleri ve 40 bine yakın bağ vardı (Yücel, 2002, c.2, s.794).

Semender'in Hazar kıyısında yerleşmiş Türk kabilelerinden birinin ismi olduğu ve buradan hareketle bu ismin koyulduğu Katip Çelebi'nin Cihannüma adlı eserinde farklı yerlerde zikredilmiştir. Semender şehrinin bulunduğu bölgeye Sabir'de denilmiştir.

Semender şehrinin kimin, hangi amaçla, ne zaman kurduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Şehrin yeri de tam ve kesin olarak mutabık kalınamayan bir diğer husustur. Fakat ekser çoğunluğun kanaatine göre Terek ırmağı kıyısında bugünkü Kızılyar ve Mohaçkale şehirleri civarlarında olduğu düşünülmektedir.

Arap akınları sırasında Belencer elden çıkma tehlikesi geçirip tehlike altına girince, başkent, Belencer'e göre daha güvenli olan Belencer'in kuzeyindeki Semender'e taşınmıştır.

VIII-X. yüzyıllarda Terek ve İdil nehirleri üzerinde kurulan Hazar şehirleri, özellikle Sarkel Kalesi Orta Asya tipindedir ve burada bulunan eşya tamamen Türk karakteri taşımaktadır. Takılar, seramik ve silâhlar ilgi çekicidir. Hazar kılıcı ve Sabar zırhı bu dönem için çok meşhurdur. Hazar Hakanlığında ticaret ve ziraatın önemli yer tutmasına rağmen yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi ekonominin temelini hayvancılık teşkil ediyordu (Taşağıl, 1998, c.VIII, s.117).

Kâtip Çelebi Cihannüma adlı eserinde, Semender'den bahsederken “Hazar şehirlerinden bağı bostanı çok, binaları ağaçtan bir şehirdir. Halkının çoğu Müslüman olup, camiler yapmışlardır. Lakin hükümdarı Yahudi'dir. Hazar ve Serir (Avar) hükümdarına bağlıdır. Buradan Serir sınırı iki fersahtır.” (fersah, 12000 adım veya 4 saatlik yürüyüş mesafesi)

Yine El İstahri Kitab el-Mesalik ve'l Memalik adlı eserinde bir Yahudi tarafından yönetilen Samandar'da sayısız bağ bahçe olduğunu ve çok sayıda Müslümanın yaşadığı şehirde birçok cami bulunduğunu ifade etmiştir. İstahri ayrıca, şehir halkının evlerini “ağaçtan yapılan evleri birbirine çapraz olacak şekilde dizilmişti ve damları kubbe şeklindeydi” diyerek tanımlar.

Nüfusunun çoğu Müslüman idi. şehirde Müslümanların mescitleri, Hristiyanların kiliseleri ve Musevilerin Sinagogları bulunuyordu. Semender'in evleri ahşaptı ve damlarıyuvarlaktı. Buranın valisi Hazar kağanının akrabası idi. Semender, Hazarların en kalabalık nüfusu olan Şehirlerinden biri idi. Semender, Rusların bu havalide yaptıkları hücumlardan sonra 968'de harap bir hâle gelmiş, halk çok zarar görerek, bir kısmı Derbend'e, diğer bir kısmı da adalara sığınmıştı. Semender ve Belencer adları Türk kavim isimlerinden gelmektedir (Yücel, 2002, c.2, s.794).

Harita 8 <http://tarihvedenedeniyet.org/2009/09/haritali-genel-tarih-kronolojsi-2/>

Hazar Devleti'nin ilk başkenti Semender'in yerinde günümüzde Rusya Federasyonuna bağlı özerk Dağıstan Cumhuriyetinin Mohaçkale şehri bulunmaktadır. Semender'e ve Hazarlara ait bölgede izler bulunsa da şehir artık Semender ismi ile kullanılmamaktadır.

Şehir günümüzde, Mohaçkale ismi ile Ukrayna'nın güneyini(Kırım), Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya'yı Hazar Denizi vasıtasıyla Kazakistan, Türkmenistan ve İran'a bağlayan dörtyüzbin civarında nüfusu olan önemli bir liman kentidir.

3.1.4.4.3. Hazar Devleti Başkenti Olarak İtil(Etil) Şehri

Hazar Devletine Semender şehrinden sonra 8.yüzyılın ortalarından 10. yüzyıla kadar başkentlik yapan İtil şehri, Ortaçağ Arap tarihçilerinin tasvirlerine göre, son Hazar Kağanı İosif (Yusuf) tarafından kurulmuştur (Viktoroviç, 2008-1, s.18). Şehir İtil nehrinin Hazar Denizine döküldüğü yerde, Hazar Denizinin kuzeybatısında yer alır. Günümüzde Rusya Federasyonuna bağlı Astrahan Hanlığı toprakları içinde yer alır.

Hazarlara önceki başkentleri Arap işgaline uğrayınca başkenti Semender'den İdil nehri kenarındaki ve daha kuzeyde yer alan Akkale'ye (İtil) taşımışlardır. Akkale'ye farklı isimler verilmiştir. Araplar El-Beyza demişlerdir (Kocarı, 2013, s.93). Semender

şehrinden Etil'e kadar 3-4 günlük mesafe vardır. (150-180 km.) (Kocarık, 2013, s.93). Şehir Etil nehrinin iki yakasında kurulmuş mamur bir şehirdir. (Kocarık, 2013, s.93).

Müslüman seyyahlardan El-İstahri diğer yazarlar gibi şehrin iki kısımdan oluştuğunu ve nehrin iki yakasında yer aldığını yazmıştır. Onun tabiriyle, şehrin batı yakasında kağan ve ordusu ile yakınları yaşamaktadır. (Viktoroviç, 2008-1, s.18).

Yine El-Mesudi de El-İstahri gibi kendi eserini X.yüzyılda yazmıştır. El Mesudi, Hazar kağanının yaşadığı, İtil şehrinin Türk ülkelerinden gelen büyük nehirlerle 3 kısma ayrıldığını belirtmektedir (Viktoroviç, 2008-1, s.18). Şehir nehrin iki yakasında bulunmaktadır. Nehrin ortasında bir ada bulunmakta ve kağanın sarayı da bu adada yer almaktadır. Kağanın şatosu bu adanın kenarında yer almaktadır. Ada ile kıyıyı bağlayan bir köprü bulunmaktadır. Hazar Kağanı Yosif'in mektupları şehrin üç parçadan oluştuğunu belirtmekte ve El-Mesudi'nin fikrini doğrulamaktadır. Bu mektupta Kağan “ Bil ki ben bu nehirde yaşıyorum, her şeye kadir olanın yardımıyla burada 3 şehir kuruldu” diyerek 3 şehirde de yaşadığını belirtmiştir. Bu üç şehirden birinde (Kağanın doğduğu şehirde) Kağan'ın hanımı yaşamaktadır. Bu şehrin uzunluğu ve genişliği 50 ye 50 fersah olup yuvarlak bir şekildedir. İkinci şehirde Müslümanlar, Hristiyanlar ve çeşitli milletlerden köleler yaşamaktaydı. Buranın büyüklüğü ise enine ve boyuna 8x8 fersahtır. Üçüncü şehirde ise kağan, oğulları ve hizmetçileri yaşamaktadır. Burası ise enine ve boyuna 3x3 fersah olup yuvarlaktır. Surlar arasından da nehir akmaktadır (Viktoroviç, 2008-1, s.18).

Büyük bir kısmı X.yüzyılda yazılan İslam kaynaklarının hemen hepsi, başkent İdil'den bahsetmişlerdir. Bunun da sebebi Müslüman seyyah ve tüccarların başkenti ziyaret etmiş olmalarıdır. Bu yazarlardan İbn Fazlan'ın tuttuğu kayıtlarda İtil'in daha büyük olan batı kısmında, nehirden uzakça bir yerde hakanın tuğladan yapılmış bir sarayı vardı. Şehrin uzunluğu bir fersah kaddı (12000 adım, metre) ve dört kapılı bir sur ile çevrilmişti. Şehir dağınıktı, binaların çoğu inşa edilmiş ve üzerleri keçe ile örtülmüştü. Evlerin ancak bir kısmı kerpiçten yapılmıştı. Hakandan başkası tuğladan ev yaptıramazdı. Şehrin pazarları ve hamamları da vardı. İtil aynı zamanda kervan ve göç yollarından olması sebebiyle de milletlerarası bir ticaret şehri idi (Gedik, 2002, s.43). Bizans, İslam, Endülüs, Rus ülkelerinden gelenlerin transit yolu üzerinde bulunması şehre büyük önem kazandırmıştır (Gürün, 1981, s.97). Özellikle Etil şehrinin doğu kısmında bulunan Hazaran şehri en büyük ticaret merkezi olarak kabul

ediliyordu(Gürün, 1981, s.97). Büyük tüccarlardan çoğu da burada oturuyorlar ve pazar yerleri de burada bulunuyordu. Başkentin nüfusunun büyük bir çoğunluğunu 10.000 kadar ile Müslüman oluşturunuyordu (Yörük, 2004, s.68). Müslümanların oturduğu taraf, daha çok bir şehir görünümündeydi ki, burada okullar, mescitler, camileri vardı. Üç yerde camisi vardır. Şehrin çarşı ve hamamı azdır (Şeşen, 2001, s.389).Büyük caminin minaresi hakanın sarayından daha yüksekti (Yörük, 2004, s.68).

İtil nehri İslam Dünyası ile Çin ve İskandinavya arasındaki kültür, ticaret, göç faaliyetine imkân sağlamıştır. Nehrin genişliği ve yavaş akıntısı bu faaliyetlere müsait idi (Yücel, 2002, c.2, s.794).

İbn Fazlan Seyahatnamesinde geçen, “Hazarların başşehri Sarığşen’dir. Onların Hanbalığ denen bir şehirleri de vardı” (Kocarık, 2013, s.93). Sarığşen ve Hanbalığ, Etil şehrinin doğu ve batı kısımlarına verilen isimdi. Şehrin batı yakasına Sarığşen (Etil), doğu yakasına ise Hanbalığ denirdi (Fadlan, 2007, s. 45).

İtil şehri diğer bozkır şehirleri gibi, yazları Volga boyunca kuzeye doğru giden, kışları ise kağanın bulunduğu civara geri dönen göçebelerden oluşmaktadır. Bu şehrin sabit bir şehir olmamasından dolayı, seyyahların görüşlerinde farklılıklar bulunmaktadır. Bunun yanında deltadaki nehir yatakları da düzenli olmamakla birlikte bu yataklar sürekli değişmektedir (Viktoroviç, 2008-1, s.18). Muhtemelen de El-İstahri’nin de dediği gibi, şehri iki bölüme Volga Nehri ayırmıştır. Bu iki bölümden biri daha bir kanalla ikiye bölünmüş ve böylece kağanın sarayının bulunduğu üçüncü parça ortaya çıkmıştır. El Mesudi, bu şehri X.yüzyılda böyle tasvir etmiştir. Ancak şehrin hızla büyüme ihtimalini reddetmek yanlıştır. Çünkü şehir ilk önce Volga’da sadece şato ve kaleden ibaretti. Ancak sonraları şehir ticaret ve zanaat ile nehrin diğer kıyıları da hızla büyümüştür (Viktoroviç, 2008-1, s.19). Bu bağlamda İtin şehrinin yerleşiminin, günümüzde özellikle Samosdelska şehrinde bulunduğu ihtimali kuvvetlidir. Bundan başka, hava fotoğrafları çekimi ile şehrin içi kalesindeki üçgen tuğlaları (2,20x2,50x1,70 metre boyunda) daha iyi tespit edilmiştir. Şehirdeki tuğla kalenin varlığı, Samosdelska şehrinin alt katmanının, İtil şehrine ait olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Viktoroviç, 2008-1, s.19).

Fotoğraf 5 (Etil şehrinin uydudan görünümü) www.wikipedia.org

Fotoğraf 6 (Astrahan şehrinin günümüzdeki görüntüsünden, Volga nehrine bağlı kanallardan bir görünüm.) www.googlephotos.com

3.1.5. Uygur Devleti

3.1.5.1. Uygurların Siyasi Durumu

Uygur tarihi şüphesiz, Türk tarihinin en önemli birkaç döneminden biridir. Türk tarihinin en eski devirlerinde bozkır coğrafyasında bozkır kültürüyle kurulan bir devlettir (Taşağıl, 2002, s. 373).

Orta Asya Türk halklarının en büyüklerinden biri olan Uygurlar, Ortaçağlar boyunca bu bölgenin etnik ve siyasi tarihi üzerinde çok önemli rol oynamışlardır (Kamalov, 2002, s. 390).

Uygurlar, devletin kuruluşunda Uygur bölgesinde mukim, daha sonraları da Uluğ Türkistan denilen bölgede yerleşmişlerdir. Bugün de Doğu Türkistan dediğimiz coğrafyada yaşamaktadırlar (Çandarlıoğlu, 2012, s.242).

Uygur adının anlamı tam olarak fikir birliğine varılıp hâlâ izah edilememiştir. Kaşgarlı Mahmud'un bu adla ilgili verdiği bilgi daha çok halk etimolojisine dayanır (Çandarlıoğlu, 2012, s.242). Gy Nemeth'e göre Uygur adı, uy, "Uymak, takip etmek" fiilinden türemiştir tezini savunmuştur (Emet, 2002, s.406) Uygurlardan bahseden Çin kaynakları onları Hunların soyundan kabul eder ve Hui-ho (uçan şahin) adıyla kaydeder (Çandarlıoğlu, 2012, s.242). Akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirilirler. Yine Sadri Maksudi Arsal, Moğolların, Uygur diye adlandırdıkları bu kavim, kendilerinden "Dokuz Oğuz" diye bahsetmektedir. Uygur kitabelerinin birinde Uygur hanı, "Dokuz Oğuz kavminin hepsini topladım" demektedir, bu ifadeden anlaşılacağı üzere onlar, kendi kavimlerinden, Dokuz Oğuz diye bahsetmektedirler (Yazıcı, 2011, s.181).

Uygurların kökenleri konusunda, İslam öncesi dönemde boylar ve tarihi gelişimlerinin bilinmemesi bu konuda farklı tezlerin ortaya atılmasına yol açmıştır. Orta Asya konusunda 10.asra kadar olan boy analizlerinin sağlıklı şekilde yapılmaması hanedanların tarihini anlamaya da engel olmaktadır (Taşağıl, 2002, s.373).

Uygurların tarihini iki ayrı döneme ayırarak incelemek mümkündür. Birinci devir, Moğolistan ve Cungarya'daki erken dönem kabile devletleri ya da Kağanlıklar devri, (Milattan önce 4. Ve 5.yüzyıllardaki Guçe Hanlığı ya da "Yüksek arabalar", Birinci Uygur Kağanlığı, 648-689 ve İkinci Uygur Kağanlığı 744-840) İkincisi,9-13.yüzyıllarda Doğu Türkistan ve Çin'in Kansu bölgesinde yerleşik Uygur devletlerinin oluşumu ve

uzun tarihsel varoluğu (Bugünkü Sincan Uygur Özerk Bölgesi) Moğolistan sonrası dönemde kadim Uygurlar tamamen Doğu Türkistan’daki modern Uygur (Yeni Uygurlar) ve küçük bir grup oluşturan Kansu’daki Sarı Uygur (Yugurlar) etnik kompozisyonuna dâhil oldular (Kamalov, 2002, s.390).

Uygurlar kuruldukları dönemde Çinliler’e göre kalabalık bir topluluk değillerdi, fakat kaynaklarda çok kabiliyetli ve cesur olduklarına, yüksek tekerlekli arabaları (kao-chih) olduğuna ve gerek göçlerde gerekse savaşlarda bu arabaları kullandıkları geçmektedir (Çandarlıoğlu, 2012, s. 242).

Selenge ve Orhon nehirlerinin kıyılarında yerleşen Töles boyları Göktürk Devleti kurulunca onların egemenliğini tanımışlar, Baykal gölünün güney kıyısındaki bozkırlarda özerk bir biçimde yaşamışlardır. 7.yüzyılda Göktürkler siyasi birliğini yitirince Töles birlikleri de dağılmıştır (Çandarlıoğlu, 2012, s. 242).

Göktürk Devleti’nin zayıf çağı olan 7. Yüzyılın başında Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra gibi kabileler bi reisin hakimiyeti altında toplanıp siyasi birlik oluşturdular. Reislerinin unvanı “İrkin” idi. İrkin’in P’u-sa adlı oğlu 630’dan sonra Göktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmaya başladı. Göktürkler bu Uygur-Töles akınlarını durdurmak için bir ordu gönderdilerse de başarı sağlayamadılar. Bu durum Uygurlar ve Töleslere büyük itibar kazandırdı. Göktürklerin zayıfladığı bu çağda Orta Asya’nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı: P’u-sa’nın emrindeki Uygur Tölesleri ve Sirtarduş Tölesleri (Çandarlıoğlu, 2012, s.242). 646’dan sonra Uygurlar yine bir İlteber’in idaresinde idiler. Fakat bu Çinlilerin kuklası durumunda idi (Çandarlıoğlu, 2002, s. 334).

742 senesinde Basmıl, Uygur ve Karluklardan müteşekkil boylar Kök Türklere hücum ederek Kök Türk kağanını öldürmüşler ve yerine Basmıların lideri olan Shie-tieh-i – shih kendini kağan olarak ilan etmiştir. Ötüken’de kurulan bu yeni “Kağanlık”ta Uygurlar “Sol Yabguluk” Karluklar’da “Sağ Yabguluk” mevkiine gelmişlerdir (Emet, 2002, s.407). 745 yılında Uygur yabgusu Basmı kağanını yenilgiye uğratıp kendini kağan ilan etti ve Kutluğ Bilge Köl unvanının aldı; böylece Büyük Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu. Uygurlar kağanlık süresince Çinliler’le görünürde dostça yaşadılar(Çandarlıoğlu, 2012, s.242).

Kutlug Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların, Altay dağlarından, Baykal Gölüne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar “Ordu Balık” denen ve Hunlar

Uygurları yenilgiye uğrattınca baskından kurtulabilen Uygurlar çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Bunlar Sarı Uygurlar adıyla anılmış ve Kansu bölgesi civarında ayrı bir devlet şeklinde teşekkül meydana getirmişlerdir (Çandarlıoğlu, 2012,s.242). Yine bir kısmı, Turfan bölgesine yerleşmişler ve Turfan Uygurları adıyla anılmışlardır (Emet, 2002, s.411).

3.1.5.2. Uygurlarda Kültür ve Sanat

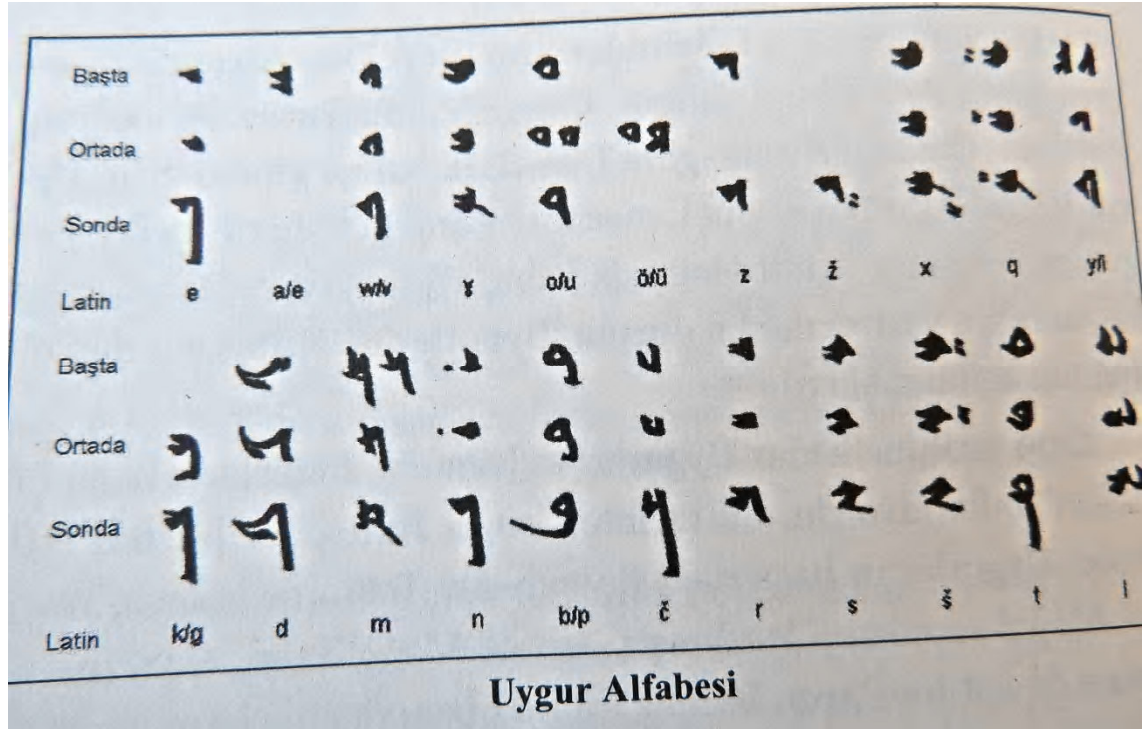
Uygurlar yüksek kültür düzeyine ulaşmış Türk topluluklarının en önde gelenleridir. Uygur Kağanlığı sırasında dikilmiş Türkçe Runik yazılı Şine Usu (Moyen Çar Kağan zamanında 759'da), Taryat ve Karabalgasun(826) yazıtları Uygur kültürünün önemli örnekleridir. Turfan'da bulunan Uygur'ca eserler günümüze ulaşmıştır. Uygur edebiyatının en parlak devri 840'tan sonra Uygurların Turfan ve Kansu'ya yerleşmesiyle başlamıştır. Uygurlar çeşitli alfabeler kullanarak Maniheizm, Hristiyanlık ve Budizm çerçevesinde gayet zengin bir edebiyat birikimi yapmışlardır (Çandarlıoğlu, 2012, s.243).

Fotoğraf 7

http://www.turkleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/karabalgasun_yaziti.jpg

Bu eserleri Uygur alfabesi denilen ve geç dönem Soğd alfabesinin küçük çaplı değişimiyle oluşan yazıyla meydana getirmişlerdir. Asıl Uygur yazısının 7.yüzyılda geliştiği tahmin edilen işlek bir Soğd el yazısına dayandığı belirtilir.

Fotoğraf 8 www.tarihvemedeniyet.org

(Yazıcı, 2011, s.194). Kaşgarlı Mahmud bu yazıyı “Türk Yazısı” olarak adlandırır. Kaşgarlı bu yazıyı “Türk Yazısı” olarak adlandırır. Uygur yazısı Çağataylılar arasında yayılmış ve Moğol yazısı diye bilinmiştir. Bu yazı 15.yüzyılda Osmanlı sarayında diğer Türk devletleriyle yazışmalarda kullanılmıştır. Uygur sanatının çok gelişmiş örnekleri de zamanımıza ulaşmıştır (Çandarlıoğlu, 2012, s.243).

Uygurlar, kâğıt ve matbaayı ilk kullanan Türk kavmidir (Yazıcı, 2011, s.196). Soğd kökenli olan Uygur alfabesi de bazı değişikliklerle Türkçeye uygulanmıştır. Bu alfabede harf sayısı 18 idi; bunlardan üçü ünlü, 15’i ünsüzdür. Sağdan sola doğru yazılırdı ve “Z” harfi hariç tüm harfler birleştirilirdi (Yazıcı, 2011, s. 196).

Uygurları diğer Türk Devletlerinden ayıran en büyük özellikleri de edebiyatta, sanatta, şehirleşmede gösterdikleri büyük farklılıktır. Uygur kelimesi, Uygur devletinin gösterdiği, gelişim müreffehlikle aynı anlamda, günümüzde de gelişmiş, refaha ulaşmış manasında kullanılmaktadır.

3.1.5.3. Uygur Devleti Başkenti Olarak Ordu-Balık, Karabalgasun

Uygur Devleti merkezi olarak kullanılan Ordu-Balık şehri bugün Moğolistan toprakları içinde yer alır. 840 yılında devlet Kırgızlarca yıkılana değin, hemen yakınında olan Karabalgasun şehri ile başkent olarak kalmıştır. Şehre ait kale ve mezar kalıntıları günümüze değin ulaşmıştır.

Fotoğraf 9 http://www.turkcleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/ordu-balik

Ordu-balık şehri Uygur devleti başkanı Moyen-çur zamanında (747-759) kurulmuş bir şehirdir. Şehrin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Uygur Devleti döneminde Türk şehirli toplum yapısı ve medeni karakteri daha da belirginleşmiştir. Bu tip olgular Ordu-balık gibi müreffeh bir şehrin kurulmasında temel teşkil etmiştir.

Karabalgasun şehri Orhun Irmağı kıyısında bulunurdu. Burada çadırların yanı sıra, ahşap ve tuğladan yapılar da yer alıyordu. Arapça kaynaklarda demirden yapılmış o iki büyük kapısından ve içerisindeki dükkânlardan da söz ediliyor. Bu şehrin Çin'den gelen prensesler için inşa edildiği söylendiği gibi, iskân alanının ortasındaki kağan sarayı surlarla çevrilmiş durumdaydı (Selçuk, 2014, s.41).

Kitabelerde Karabalgasun şehri için, nehir boylarında odalar, yani evler yapıldığına dikkat çekiliyor.

Orta Asya’da seyahat eden ilk Müslüman müellif olan Tamim b.Bahr, bu bölgede 8.yüzyıl sonunda Talas ve Barissan gibi mamur şehirleri ziyaret ettikten sonra Uygur Türklerinin payitahtları olan Beşbalık şehrine varmıştır. Bu seyahatinde müellif, Uygur başşehrinin birbirine bitişik mamur yerlerle çevrili olduğunu, en dışta surlarla kuşatılıp on iki demir kapısı bulunduğunu, kalabalık ve yoğun bir halkın yaşadığını, çarşılarının ve ticaretin çok canlı olduğunu, halkının ticaret ve zanaatla uğraştığını kaydeder (Selçuk, 2014,s.40). Said b.El-Hasan el-Semerikandi Uygur şehirleri hakkında şu bilgileri verir: “Tokuzoğuzların şehri Hanbalık. Bu Türk şehirlerinin en büyüğü, en müstahkemidir. Taştan yapılmış büyük bir suru, etrafında su dolu hendeği vardır”.

Türk “ordu-kent” veya “ordu-balık” şehirlerinde görülen iç içe surlu şehir bir Budist efsanesinin Uygur edebiyatındaki şeklinde, başkenti geleneksel Türk tarzında bir Altın Dağdaki İncili şehir münasebetiyle anlatılmaktadır (Esin, 1979, s.147) “ *Altın Tağa teğersiz... Yeti kat karam içinde... İçgerü balgka kirgeysiz... Balığ içinge kirdi. Öngtün kapagka teğdi. Ötrü takı içgerü kirdi. Ordu kapağka teğdi.*” Yani altın dağa varırsınız.. Yedi kat hendek içinde... İçeri şehre girersiniz... Şehir içine girdi... İç kapıya vardı... Daha içeriye girdi... Ordu kapısına vardı (Esin, 1979, s.147). Yani buradan yola çıkarak şehre dış surlarından girince, içte bir kapısının daha olduğunu, iç kapıdan sonra bir sıra daha sur olduğunu, dış surların da ötesinde ordu kapısının bulunduğu sonucuna varılıyor. Yani kademeli olarak bir güvenlik sınırı oluşturulmuştur.

Uygurların ilk başkenti Karabalğasun şehridir. Tespit edilen diğer Uygur şehirleri Hami, Barkul, Kuça, Beşbalık (Urumçi), Lukşun, Turfan, Toksun, Aksu, Sengim, Canbalık, KumTura, Karaşar, YarHoto, Hoço (İdikut), Murtuk, Toyuk, Beziklik, Sorçuk, Sulmi Yutoğ, KaraHoto, Hoten (Hotan) ve Kaşgar’dır. Sayılan şehirlerin bazıları Uygurlar’dan önce mevcut bulunmakla beraber bir kısmının tamamen Uygurlar tarafından kurulduğu muhakkaktır (Şeşen, 2001, s.101).

Uygurların bir devlet olarak ortaya çıktıkları 745 senesinden önceki yaşayışlarına baktığınız zaman bunların Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral gölü kıyısına kadar yayıldıklarını görmekteyiz. Konargöçer oldukları için bir yerde oturmayıp, daima hareket hâlinde olan Uygurlar, kendilerinden önce soydaşları Hunlar ve Göktürklerin kültürel mirası üzerine kurulmuş, o mirasa sahip çıkmışlardır (Güngör, 2002, s.478).

Uygur başkenti Ordubalık, kare sayılabilecek dörtgen bir surla çevrilidir (Can, 2002, s.259). Surun farklı yerlerinde kapılar vardır. Surlar, sıkıştırılmış çamurdan meydan

getirilerek güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmıştır. Kerpiçlerin üzerleri birçok yerde ayrıca sıvanmıştır. Surlarda sırlı tuğla sıralarıyla oluşturulmuş tezyini unsurlar yer almıştır. ‘Han Tura’ diye bilinen hükümdar sarayı şehrin merkezindedir ve şehir ölçüsüne göre küçük sayılamayacak bir saha kaplamaktadır. Yüksekçe bir set üzerinde kurulmuş Han Tura’nın etrafı duvarla çevrilmiştir (Can, 2002, s.263).

Uygur şehirlerinin oldukça düzenli, planlı yerleşimler olduğu ve genellikle dörtgen sur duvarlarıyla çevrildikleri görülmektedir (Can, 2002, s.263) Bununla birlikte Uygurların başkentlerinden olan Yar Hoto’nun kurulduğu yerin durumuna uyarak genel sınırları itibariyle dörtgen plandan uzaklaştığı da burada görülmektedir (Esin, 1979, s.160).

Uygur kağanı Moyuncur başşehri Ordubalık’ın çevresinde muhtelif şehirler inşa ettirmişti. Bunlardan biri Ötüken’de, diğeri Kem (Yenisey kollarından biri) kıyısında bulunuyordu; bir diğeri de Çinliler ile Soğdakların yaptırdığı “Baybalık” idi. (Zengin şehir manasına) ve başlıcası da Orkun ile Balıklıg nehirlerinin birleştiği yerde yükselen ‘il örgünü’ (il tahtı) Ordu balık idi. Tuva bölgesindeki Uygur devrinden kalan ve nehir kenarındaki şehirlerden 15 kadarının bilindiği ve bunların Moyuncur Kağan’ın dediği gibi, “akşırak” (mükemmel) ve kuvvetli şekilde bina edildiğini söyler. Hepsisi dört köşe ve müstahkemdir. Yapı ya balçık yahut çiğ tuğladandır. Bazılarının köşelerinde ve kapısının iki yanında kuleler bulunur. Şehirlerin etrafında su hendeği vardır. Şehirlerin alanları genelde, 6000 ila 50000 m² arasındadır. Bu şehirlerin askeri mahiyette olup, zincirleme şekilde bir düzen dâhilinde kurulduğu anlaşıyor (Esin, 1979, s.160). Günümüze de ulaşan kalelerde kışla olabilecek uzun ve çatılı bina kalıntıları vardır. Demircilik ve ziraat faaliyetlerine de işaret eden eşyalar kazılarda çıkmıştır. Etrafta çadır altında yaşayan göçebelerin de savaş dönemlerinde kalelere sığınmışlardır (Esin, 1979, s.160).

Orhun yazıtlarında “ *Tabışgan yıl (751) bisinç ayka teg... Ötüken Yiş başı anda... İniz başı anda, Iduk Baş kidinte, Yabaş (ve) Tukuş beltirinte, yayladım. Örgin anda yaratıldım. Çit anda tokıtdım, bin yıllık, tümen künlik bitiğimin, belgümin anda yası taşka yaratdım.*” (Yani Tavşan yılı (751) beşinci ayda... Ötüken ormanının başında, ord... İniz başında, orada... Iduk Baş batısında, Yabaş ve Tukuşun birleştiği yerde yayladım. Tahtı orada kurdum. Duvarı orada ördürttüm. Bin yıllık, onbin günlük kitabemi, alametimi orada yassı taş vurdum (Orhun Yazıtları, C.1, s.172).

İl örgününün adının Ordu-balık olduğu başka kaynaklarca da sabittir (Esin, 1979, s.161). 840 yılında Ordu-balık Kırgızlar tarafından alınmadan Toguzuz (Uygur) başkentini Tamim b.Bahr ziyaret etmişti (Esin, 1979, s.161). Arap tarihlerinde bu ziyaret şöyle nakledilmiştir: *“En nihayet Tamim Melik’in şehrine geldi. Bu muazzam bir müstahkem şehirdi. Etrafında gelişmiş rustaklar (zirai mahiyette veya çadırlardan müteşekkil topluluklar) yan yana köyler uzanıyordu. Şehrin on iki tane güçlü kapısı vardı. Şehir kalabalıktı ve çarşılarında muhtelif sanat ve ticaretler yapılmakta idi”*

Heikel adında seyyah 1890 yılında Ordubalık şehri kalıntılarını gezmiş ve surların içinde Uygur kağanlarının abideleri, ejder ve arslan heykelleri bulmuştur. Radloff Ordu Balığı şöyle anlatmıştır: *“7,25 km² alanı bulunan uzunca dört köşe bir şehir. İç kale kuzeydedir ve temelleri 450x200 m. Kadar vardır. Kapı adedi ondan fazla idi”* Kisilev’in kazılarında iç kalenin, yani ordunun da Uygur devrinden olduğu meydana çıkmıştır. Ordu-kurgan’da çok katlı yapılar ve bir kule ile mabet vardı. Tunç kalıntıları Ordu-balıkta da maden işçiliği yapıldığına işaret eder (Esin, 1979, s. 162).

Kırgızların 840 yılında Ordu-balığı almasını müteakip Uygurlar güneye doğru önceden yayılmış oldukları Türkistan ve Kansu bölgesine göç etmişlerdir (Esin, 1979, s. 162).

Ordu Balık çok büyük bir şehirdir. Bağdat, Şam, Semerkant gibi şehirleri görmüş olan bir gezginin ifadesidir bu. Ordu Balık’ın etrafında ekilmiş tarlalar ve bahçeler uzanıp gitmektedir. Halk zenginleşmiştir ve refah içinde yaşamaktadır. Fakat halkın çoğu “Zındık”tır; yani Mani dinine mensuptur. Uygurların 17 boyu vardır ve her boyun bir başbuğu. Her başbuğun da 13.000 kişilik ordusu bulunmaktadır. Kağanın ordusu ise 12.000 kişiliktir. Orduda kadın askerler de vardır. Ordunun toplam sayısı 233.000”dir. Bu da çağdaş bir kaynağın Uygur ülkesindeki ihtişam ve refahı gösteren tablosudur (Ercilasun, 2009, s.6).

Moyun Çor Kagan hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, adına dikilen kitabelerinde Tez Nehri’nin batısında bir hükümdar otağı kurdurduğunu, 750-753 yıllarını burada geçirdiğini haber veriyor. Terhin Kitabesinde ayrıntılı olarak anlatılan bu hadiseye Tez II Yazıtında da değinilmektedir. Adı geçen vesikalardan yola çıkacak olursak, Tez Nehri civarları kağanın yazlık merkezi durumundaydı. Devletin esas başkenti Orkun Irmağı kıyısındaki Ordu Balık (Karabalgasun) şehriydi (Gömeç, 2007, s. 1293).

Tez Nehri günümüz itibarıyla Moğolistan sınırları içerisinde bulunan ve Ubsu Köl'e dökülen bir ırmaktır (Gömeç, 2007, s.1293). Belgelerden de anlaşılacağı üzere Tez Nehri boyları geçmişte ve günümüzde Türklerin hayatlarını sürdürdüğü önemli akarsulardan birisidir. Burası ayrıca Uygur halkı için de önem arz ediyordu ki, kağanlığın temellerinin atıldığı yıllarda ilk Uygur hükümdarları bu suyun etrafında yaşadılar. Ayrıca orada Türk tarihinin ve kültürünün en mühim kaynaklarından olan kitabelerini de yazdırdılar (Gömeç, 2007, s.1293).

Uygurlar büyük şehirleri küçük şehirlerden “ulug balık” adıyla ayırıyorlardı. Uygur Hâkanı Moyen-çor (747-759), Orhun ile Selenga'nın birleştiği bölgede Baybalık adlı şehrini Çinli ve Soğdlu ustalara yaptırmıştı. Yine Moyen-çor zamanında Karabalgasun yanında kurulan bir diğer şehir de Ordubalık adını taşıyordu (Gömeç, 2007, s.1293).

Uygur Hakanlığının meşhur başşehrinin adı ise Beşbalık'tı. Yengibalık veya Yangibalık da Uygurların bir diğer şehriydi. Fakat daha sonraki Türk şehirlerine de bu ad sık sık verilmiştir. Yine Uygur şehirleri arasında Canbalık adını taşıyan başka bir şehir daha vardı (Donuk, 1992, s.12).

Ordubalık yada Karabalgasun şehri Türk tarihi açısından da çok önemlidir. Asya'nın merkezi yerinde, müreffeh şehirlerdir. Gerek ticaret yolları üzerinde olması, gerek Uzak Doğu Asya ile Kafkasya, Avrupa arasında geçiş bölgesinde oluşu, kuzey güney istikametinde de geçiş noktasında oluşu Uygur başkenti Karabalgasun'un önemini bir kat daha artırmaktadır. 840 yılında Uygur Devleti'nin Kırgızlarca yıkılışına kadar Karabalgasun bölgenin önemli bir şehridir ve bu tarihe kadar ticaret yollarının geçiş noktasındaki önemini korumuştur (Can, 2002, s.264).

SONUÇ

Türklerin yerleşik hayata geçiş maceraları çok uzun bir zaman dilimini kapsamıştır. Tarihte belirlenen Türk topluluk ve devletlerin tarihleri incelendiğinden, günümüzde dahi mevsimlere göre göç eden hareket hâlinde olan Türk topluluklarının olduğu görülmektedir. Bu şekilde mobilize olan toplulukların yerleşik hayata geçme süreçleri de doğal olarak uzun zaman dilimlerini kapsamaktadır.

Devlet teşekkülü hâlinde gördüğümüz ilk Türk topluluklarında gerek askeri, gerek stratejik gerekse coğrafi sebepler Türklerin konar-göçer yaşam tarzını benimsemelerinde etkindir. Türk coğrafyasının jeopolitiği incelendiğinde de bu durumu destekler sebepler bulmak zor değildir.

Türkler açısından efsanevi şehir ve başkent Ötüken'in de tam olarak günümüzde dahi yeri konusunda bilim insanları ve araştırmacıların farklı tezleri ve görüşleri mevcuttur. Bunun sebepleri arasında zamanın yıkıcı ve yıpratıcı etkisi yanında yerleşikliği o dönemde daha henüz Türklerin kabul edemediği ile de izah edebiliriz.

Türklerin uzun süren yerleşik hayata geçme serüvenlerinde kurdukları şehirlere baktığımızda genel manada şehirlerini, tüm insanlar gibi sulak verimli su havzaları çevrelerinde kurduklarını, tarihi ve uluslararası ulaşım ağının şehirleşme süreçlerinde etkili olduğunu, ticaretin, hayvancılık ve tarımın yine şehirlerini oluşturmada başlıca etkenlerden olduğu görülmektedir.

Türkler, tarihin hemen her döneminde çevresindeki devletlerle gerek siyasi gerek askeri açıdan mücadele hâlinde olmuşlardır. Bu durum devletin ve şehirlerin kuruluşunda güvenlik meselesini ön plana çıkarmıştır. Türk şehirlerinin özellikle de başkentlerinin, kuruluşuna ve konuşlanmasına baktığımızda, ekser çoğunluğunun kale merkezli, ya doğal korunaklı yüksek tepelerde ya da kalın duvarlı kalelerde devlet teşkilatını koruma içgüdüsüyle şehirler, başkentler inşa edilmiştir.

Asya ve Avrupa kıtalarına yayılmış, büyük coğrafyalarda egemen olmuş Türkler gerek siyasi yapıları gerekse sosyoekonomik yapıları ile belirtilen coğrafyada farklı devletlerle etkileşimde bulunmuş ve hem kültürlerini taşımışlar hem de farklı kültürlerden etkilenmişlerdir. Başlangıçta Gök Tanrı dini, sonralarda Asya kökenli Budizm, Hinduizm, Taoizm gibi farklı inançlarla tanışmışlar, daha sonra Arabistan merkezli ortaya çıkan İslamiyet ile tanışmaları Türklerin gerek siyasi gerek sosyal, gerek askeri birçok yönden değişmelerine sebep olmuştur. Tabi İslamiyet Türklerin şehirleşme ve başkentleşme süreçlerinde de değişmelerinde etkili olmuştur. Mesela İslam öncesi Türklerde şehirlerin ve başkentlerin oluşmasında din olgusunun etkisine dair örnek olarak Hunların Budist inanç sistemine bağlı oldukları ve Budist inanç sisteminde de kutsal kabul edilen Ejder figürünün kurulan kentlerin ejder motifi üzerine atfedilmesi gösterilebilir.

Başkent, bir devletin yönetim merkezi olan şehir. Bir ülkedeki hükûmet merkezidir. başkent hükümdarın sürekli ikamet ettiği şehri temsil eder. Günümüz modern devletlerinde genellikle meclis ve diğer hükümet organları başkentte bulunur. Türk devletlerinde de durum farklı değil, incelediğimiz İslam öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi. Devletin kurmay kısmı, idarecileri Türk devletlerinde hep devlet merkezinde güvenli yerlerde bulunurdu. Hükümdarların, hakanların Türk töresinde kutlu, ilahi bir makamları vardı halk nazarında. Bu sebeple de hükümdarların güvenliği çok mühimdi. Başşehirler, hakan şehirler genelde bu minvalde, merkezi mekan geleneğine göre, yani kale şehirler şeklinde bina edilmiştir.

Kale şehirler genel manada, bir dış kale, onun içinde, saldırı anında sığınılan bir iç kale şeklinde yapılmıştır. Hazar devlet merkezi İtil, Uygur Devlet merkezi Karabalgasun bu şekilde oluşturulmuştur.

Efsanevi başkent Ötüken, Hun Devletine, Göktürklerle başkentlik yapmıştır. Ötüken, doğal kale konumundadır, yüksek dağlarla çevrili bir bölgedir, Anadolu'daki yüksek platolar gibidir ve ulaşım kolay değildir.

İslam öncesi Türk devletlerinden iklim ve ulaşım olarak en elverişlisi belki de Avrupa Hun Devleti'ne başkentlik yapan Etzelburg şehridir. Etzelburg, gerek Orta Avrupa'da yer alması gerekse de Tuna gibi Avrupa'nın büyük bölümünü havzasında toplayan bir nehrin kenarında bulunması ile, dirayetli hükümdarları Attila'nın tüm Avrupa'yı buyruğu altında toplamak istemesinden ötürü Avrupa'nın tam da orta yerine

kurulmuştur. Attila'nın hedefi önce Avrupa, Asya ve tüm cihana hükmetmekti, Avrupa'nın zengin toprakları onun için çok mühimdi, bunu yaptığı seferlerinden anlıyoruz.

Yine Göktürk Devleti de öncülleri Büyük Hun Devleti gibi, efsanevi başkent Ötüken'i muhtemelen güvenlik ve dini inançları gereği Ötüken'i kutsal saymışlar ve bu şehri başşehir, hakan şehri yapmışlardır. Ötüken'e dair günümüzde her ne kadar kesin bir bulguya rastlanılamamış, farklı arkeolojik buluntular neticesinde, bir bölge olarak belirlense de Türkler için başkent, başşehir denilince akla hep Ötüken'in gelmesi tarihte kurulan ilk ve büyük devletlere başkentlik yapmasından dolayıdır.

Bir diğer İslamiyet öncesi Türk devletinde de, başkent tercihlerinde güvenlik ya da savaşlar ve jeostrateji ön plandadır. Başlangıçtaki başkent İtil, Hazar Denizi'nin batı kıyısında, sulak, verimli stratejik konumda bir şehirdi. Burası, İslam ordularının güneyden yaptıkları akınları sonucunda Semender ve Belencer'e yani İtil'in daha kuzeyindeki şehirlere biraz da mecburiyetten taşınmıştır. Bu şehirler Volga deltasında yer alan, Hazar'a kıyısı olan, Kafkasların avlusu konumunda olan bir bölgededirler ve Hazarların medeniyetlerinin, kültürlerinin izlerini kerpiç ve tuğla malzemesiyle yaptıkları fiziki mekanlarda görmek mümkündür.

Türk tarihinde yerleşik hayatın ve uygarlığın çıkış noktası olarak kabul edilen ve adlarının günümüzde gelişmişlik, medenilik anlamında kullanıldığı, Uygurlarda başkentlerini Orhun nehri kıyısındaki, Ötüken bölgesi içinde yer alan verimli topraklar üzerindeki Karabalgasun olarak belirlemişlerdir. Bu şehir özellikle tarımsal havza anlamında çok verimli topraklar üzerinde kurulmuştur. Uygurlar'ın bir diğer başşehri Ordubalık'ta güvenlik düşüncesiyle, kare planda bir kale şehir görünümündedir. Adından da anlaşılacağı üzere ordu şehri, manasındadır. Ordugâh bu şehirdeki kale içinde bulunurdu ve dışarıdan gelecek tehditlere karşı da korunaklı bir kale şehirdir. Ordu balık Türk tarihinde önemli şehirlerdendir.

İslamiyet öncesinde kurulan Türk Devletlerinde Asya merkezi mekan geleneğinin bir ürünü olarak şehrin merkezinde bir kale şehir oluşturulması ve bu kale şehrin çevresinde, güvenlik koşulları uygun ise, ticaret, tarım gibi ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi ve bu şekilde bir hayat tarzı benimsenmiştir. İslamiyet sonrasında ise, günümüzde de örneklerini gördüğümüz Ulu Cami temelli, şehrin, Selatin Camii çevresinde temerküz etmiş, ticaretin, sosyalliğin temelleri olan mekanlar başkentlerin ve

şehirlerin kurulmasında ve gelişmesinde etken faktörlerdir. Yani dini unsurlar islamiyetten önce de, kutsal başkent Ötüken örneğinde olduğu gibi, İslamiyetten sonra da İstanbul örneğinde olduğu gibi, Ayasofya çevresinde oluşmuş bir başkent modeliyle şehirlerin kurulmasında ya da daha önceden var olan şehirlerin şekillenmesinde çok etkili bir faktör olmuştur.

İNDEKS

A

Ak-balık, 15
 Aksu, 6, 62
 Ammianu, 33
 Attila, 13, 33, 35, 36, 67, 72
 Aymak, 25, 40
 Azak Denizi, 32, 34, 37, 45, 47

B

Bağdad, 18, 19, 29
 Bâğdadî, x, 18
 Balagasun, 6
 Balkaş Gölü, 19, 35
 Babil Balık, 6
 Bay Balık, 6
 Beş Balık, 6
 Binkent, 11
 Bîrûnî, x, 21
 Budin, 29, 34
 Buhara, 6

C

Can Balık, 6
 Chavannes, 24, 73
 Chou-yüan, 5

Ç

Çin, v, 2, 5, 6, 9, 10, 13, 14, 19, 23, 25,
 26, 28, 37, 48, 54, 56, 58, 61, 73, 78

D

Dinyester, 32
 Doğu-balık, 15

E

Ebu Nasr İbn Irak, 21
 Ebu Zeyd el-Belhi, 20
 Ergenekon, 15, 29, 76, 77
 Etsina, 10
Etzelburg, 33, 35, 36, 67

G

Gerdîzî, x, 21
 Getica, 33

H

Hangay, 24, 25, 31, 40
 Hankukei Dağları, 25
 Harizm, 21, 37
 Hatun Kath, 10, 11
 Hazar, x, xi, 11, 19, 20, 21, 32, 37, 42,
 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52,
 53, 67, 68, 74, 78
 Hemedâni, x, 18
 Hindistan, 3, 6, 19
 Ho-lo-ch'uan, 10
 Hsüan Tsang, 6
 Hurdâdbih, x, 17

Hüzistan, 20

I

İbn Havkal, 20, 21

İran, 2, 13, 17, 18, 19, 20, 35, 43, 48, 52

İstahr, 19, 20

İstahrî, x, 20

J

Jordanes, 33

K

Kan-Su, 5

Kara Hoca, 6

Karakurum, 25, 28, 31

Karaşar,, 6, 62

Kitâb el-harâc, 18

Kuçâ, 6, 62

Kudüs, 20, 21

Kumul, Koço, 6

Ku-T'sang, 5

Kuz Balık, 6

Kür-tigin, 22

M

Makdîsî, x, 20, 21

Maveraünnehir, 2, 20, 37, 38

Mes'ûdî, x, 19

Mesâlik el-memâlik, 20

Moğolistan, 1, 5, 13, 15, 25, 31, 40, 56,
61, 65, 74, 77

Mu'temid, 17

Muhammed b.Havkal, x, 20

Muktefî, 18

Multân, 19

O

Oman, 19

Ordos, 23, 24

Ordu Balık, 6, 15, 57, 64

Ordu Kent, 6

Ordu-balık, 8, 15, 61, 64

Orhon, 24, 39, 57

Orhun, v, 5, 15, 23, 25, 26, 27, 28, 29,
31, 36, 38, 40, 42, 58, 61, 62, 63, 65,
68, 72, 77

Otgon Tenger, 25, 40

Ö

Ötüken, x, 2, 3, 14, 23, 24, 25, 26, 27,
28, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 57, 63, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 75,
78

P

Pannonia, 34, 35

S

S h i h - H u a n g - t i, 23

Saymur, 19

Selenga, 9, 23, 25, 62, 65

Semerkant, 6, 64

Seylan, 19

Sicilya, 20

Suyab, 6, 7

T

T'ouman Ch'eng, 5

Talas, 6, 7, 62

Tamir, 24

Tarbagatay Dağları, 25

Taşkent, 6, 11

Teoman, 5

Togu Balık, 6

Toğuz-Oğuz, 22

Transilvanya, 32

Tsü-k'ü Meng-Sün, 5

W

W. Barthold, 4

Wang Yen-Te, 10

Y

Yengi Balık, 6

Z

Zavhan, 25, 40

Zengibar, 19

Zeyd el-Belhî, 20

Zeyn el-ahbâr, 21

KAYNAKÇA

A-

Ahmetbeyoğlu ,Ali, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı*, İstanbul, 2014. Yeditepe Yay.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yay. İstanbul, 2013

Ahmetbeyoğlu, Ali, Büyük Hun Hükümdarı Atilla, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002,

Alyılmaz, Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007

Arısoy, Ömer,“Orhun Abideleri ve Türk Tarihindeki Önemi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 153, 1999.

Aydemir,Adem, Ötüken Adı üzerine, *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, sayı 187, Ağustos 2010,

Aydın, Erhan, Bay-Balık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler, *TurkishStudies*, c. 3-4, yaz 2008.

Aydın, Erhan, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *TurkishStudies*, c. 2-4, güz 2007.

B-

Baştav, Şerif, Avrupa Hunları, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 1. Ankara, 2003

Barthold, V.V.,*Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (haz. H. Dursun Yıldız), T.T.K.Yay. Ankara, 1990.

Barthold, V.V.,*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (haz. İ. Aka-K.Y. Koprıman), T.T.K.Yay. Ankara, 2006.

Bayat, Fuzuli, Türk Mitolojik Sistemi I-II, İstanbul, 2007. Ötüken Yay.

Bayat, Fuzuli, Türk Mitolojisine Giriş, İstanbul, 2007. Ötüken Yay.

C-

Can,Yılmaz, Anadolu Öncesi Türk Kenti, *Türkler Ansiklopedisi*.3, s.259-278,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara ,2002

Chavannes, E. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri Tarihi*. (M. Sirman. Çev.) İstanbul, (2006),Selenge Yay.

Ç-

Çandarlıoğlu, Gülçin, Uygurlar, Orta Asya'da Bir Türk Kavmi, *TDV İslam Ansiklopedisi*,Cilt 42,s.242-244, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012

D-

Demir, Mustafa, Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, s.156-165

Donuk, Abdülkadir, Balık, *TDV.Ansiklopedisi*, Cilt 5, s.12, TDV.Yayınları, İstanbul, 1992,

Dostiyev,Tarık, (2002), Kafkasya'da Hunlar, *Türkler Ansiklopedisi*,Cilt1,Ankara,Yeni Türkiye Yayınları,

E-

Emet, Erkin, Uygur Türkleri, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.406-415, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002

Ercilasun , Ahmet Bican, Divan-ı Lügat-it Türk ve Uygurlar, *Turkish Studies*, Vol /8 2009, s.5-12

Erhan, Aydın, Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler, , *TurkishStudies*, Volume 2-4, Fall 2007, s.197-221

Ergin, Muharrem, *Gök Türk Abideleri*, İstanbul, 2005. Boğaziçi Yay.

Esin, Emel, Orduğ , (Başlangıcından Selçuklular'a kadar Türk Hakan Şehri), *A.Ü. D.T.C.F.TAD IV*, 1968, s.10-11

Esin, Emel, ÖtükenYış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar), *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976.

Esin, Emel, *Türkistan Seyâhatnâmesi*, Ankara, 1997. T.T.K.Yay.

Esin, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama giriş*, İstanbul, 1978, T.T.K.Yay

F-

Fadlan,İ. , *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*, (Sadık Ş, Çev.) İstanbul, 2007. İstiklal Kitapevi

G-

Gabain, A. Von, Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte YaşayanKök-Türkler 682-742”, **A.Ü. D.T.C.F. Dergisi**, (çev: Saadet Ş. Çağatay), c.2, Sayı: 5, 1944.

Gedik, İlhan., Türklerde Devlet Anlayışı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.089, 2002, s.43-48

Gökçe, Mustafa, *Siyah Altın Peşinde Hazar’da Bin Yıl*, . İstanbul 2012, Berikan Yay.

Gömeç, Saadettin, Ergenekun, *Orkun Dergisi*, Sayı:79, 2004

Gömeç, Saadettin, *Hazar Çalışmaları* , , Nu:31, İstanbul 2006, Selenge Yayınları

Gömeç, Saadettin, Kök Türkçe Yazıtlarında geçen göller ve nehirler, *Turkish Studies*, Vol 2/4, 2007

Gömeç, Sadettin, Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları,*Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 202, 2003.

GÖMEÇ, Saadettin. (2000),İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999-2000, 20/31, Ankara

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (R. Uzman, çev.), İstanbul, 2006.

Gumilev, LevNikolayeviç, (2004), *Eski Türkler*, (çev. A. Batur), İstanbul,.

Güngör Harun, (2002, cilt 3), Eski Türkler’de Düşünce, Din ve Bilim, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, , s.463

Gürün, Kamuran,(1981),*Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Karacan Y, Ankara

K

Kafesoğlu, İbrahim, (2005), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yay.

Kafesoğlu, İbrahim, (2013), Asya, *Türk Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları.

Karahan, Rana Ece, (2012), Eski Türkler’de Şehircilik, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 48 , s.425-440

Kitapçı, Zekeriya, (Nisan 2005) Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler,(Museviliğe Mahkum Edilmiş Müslüman Türk Kavmi), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 155,

İstanbul, s.111-164

Koca, Salim, (2002) Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı, *Türkler Ansiklopedisi*,

YTY, C.2, Ankara, s. 821-829.

Kocarı, Hasan, (2013). *Hazarlarda Devlet Yönetimi*, Kilis Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kilis,

Kurat, Akdes Nimet, (2002). Göktürk Kağanlığı, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.75, Yeni Türkiye Yay.

M-

Meram, Ali Kemal, (2006). *Göktürk İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, Nokta Yay.

N-

Nemeth, Gyula, (2002). Atilla ve Hunları, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 1. S.1406-1429, Yeni Türkiye Yay.

O

Orkun, Hüseyin Namık, (1946) *Türk Tarihi*, C.I, -II, Ankara, Akba Kitabevi

Ö-

Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, c. I-II, Ankara, 1981.Kül. Bak. Yay.

Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984. T.T.K Yay.

Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1979. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, c. I-II, Ankara, 1988. T.T.K.Yay.

Ögel, Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara, 1982, Başbakanlık Basımevi

Özcan, Koray, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi-VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar”, *Gazi Ü. Müh. Mim. Fak. Dergisi*, c. 20, no 2, 2005.

ÖZÖNDER, Sema Barutçu. (2002) ,Eski Türklerde Dil ve Edebiyat, Türkler, *Yeni Türkiye Yayınları*, III Cilt, s. 481-498, Ankara,

R-

Rasonyi, Laszlo, (1996), *Tarihte Türklük*, (Çev.Metin K), 4. baskı, Ankara, T.T.K.Yay.

S-

Saadettin Gömeç, (2004), Ergenekon , *Orkun Dergisi*, sayı 79, s.2

Salim Koca, Büyük Hun Devleti, (2002) *Türkler Ansiklopedisi*,c.1, Ankara, s.1047

SARITAŞ, Eyüp, (2010), *İslamiyet Öncesi Türklerde Kültürel Hayat*, İstanbul, Scola Yayınları,

Scott, Levi, (2002), Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan, *Türkler Ansiklopedisi*, c.1.Ankara,

Selçuk Hava, (2014), *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş*, Konya, Çizgi Kitapevi

Sümer, Faruk, (1993), Eski Türklerde Şehircilik, Ankara, T.T.K.Yay.

Sümer, Faruk, (1989), “Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (KölTigin) I”,

Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 32,

Sümer, Faruk, (1992), Türk Destanları IV Ergenekon Destanı, *Türk Dünyası*

Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 64

Ş-

ŞEN, Serkan. (2008),Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 5(3) s:162-172*, Ankara

Şeşen, Ramazan, (2001, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, T.T.K.Yay.

T-

Taşagıl, Ahmet, (1995), *Gök Türkler I*, Ankara, T.T.K. Yayınları,

Taşagıl Ahmet, (2002), Göktürk Kağanlığı, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları

Taşagıl Ahmet, Hazarlar, (1998), *İslam Ansiklopedisi, cilt: 17*, TDV Yayınları, sayfa: 116-120

Taşagıl Ahmet, (2002), Uygurlar, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 2*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları

Tekin, Talat, (1983): Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi, *Belleten LXXIX-184*, s.795-838

Togan, Zeki Velidî, (1981) *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi

V-

Viktoroviç, DimitriyVesilyev, (2008), Volga Deltasında Antik Şehir, (Mustafa Işık çev.) *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, s.1*

Y-

Yıldırım, Kürşat, (2013), *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, İstanbul, Ötüken Yay.

Yörükan, Yusuf Ziya, (2004), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler(Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, İstanbul, Gelenek Yayıncılık Kitap Matbaası, B.1

Yücel, Mualla, Hazar Hakanlığı, (2002) *Türkler Ansiklopedisi*, c.2, s.781-827, İstanbul,

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Adem GÜL

Uyruğu : (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 1 Nisan 1979, İskenderun

Medeni Durumu: Evli

Tel: +90 380 524 35 35

Tel: +90 505 517 77 81

Email: tarihciocuk@gmail.com

Yazışma Adresi: Düzce Adliyesi 5.İcra Müdürlüğü, Merkez-Düzce

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Erciyes Üniversitesi	2005
Ön Lisans	Dokuz Eylül Üniversitesi Adalet Y.O.	2001
Lise	Karşıyaka Lisesi, İzmir	1996

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2013-Halen	Adalet Bakanlığı	İcra Müdür Yard.
2004-2013	Yüksek Seçim Kurulu Bşk.	Zabıt Kâtibi

YABANCI DİL

İngilizce